

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эглээн

№ 62 (17199)

2006 чылдың
ИЮНЬ 8,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 15.00
Садар өртээ — 4 рубль.

Россияның хунцунге

СИБИРЬНИҢ БАЙЛААНЫҢ КУРЛАВЫРЫ ЭЛБЕК

Россия Федерациязын 2000 чылдың майда чеди федералдыг округка хувааган. Ооң бирээзи — Сибирь Федералдыг округ, девискээри Россия Федерациязының девискээринин 30 хуузу ээлеп турар, чурттакчы чону 20 млн. ажыг киж. Округтун составында 4 республика (Алтай, Бурят, Тыва, Хакасия), 2 край (Алтай, Красноярск), 6 область (Иркутск, Кемерово, Новосибирск, Омск, Томск, Чита), 4 автономнуг

округ (Бурят Агинск, Таймыр, Усть-Орда, Эвенк) кирген. Административтиг төвү — Новосибирск хоорай.

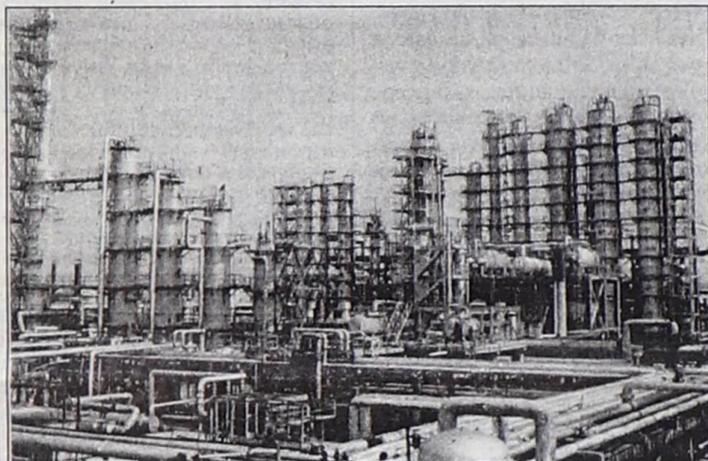
Сибирь Федералдыг округта Россия Федерациязының Бүрүн эргелиг төлээзи Анатолий Васильевич Квашнин болуп турар.

Сибирьниң байлааның курлавыры чүс-чүс чылдарның дургузунда Россияның экономиказын хөгжүдеринге улуг уjur-дузалыг болуп келген болгаш арткан.

Сибирь Федералдыг округтун девискээринин бойдус байлактары Россияда эң-не элбек. Бо округта шинчилеттинген нефть ниити Россияның курлавырының 13 хуузу, бойдус газы — 14, хөмүр-даш — 80, ыяш — 40 ажыг, чes — 70, никель — 68, коргулчун — 86, цинк — 77, молибден — 82, алдын — 41, платина бөлүүнүн металлдары — 99 хуу болуп турар. Сибирьниң гидроэнергетика курлавыры Россияның күчү-күжүнүн 55 хуузу ээлээн.

Сибирь Федералдыг округтун келир үези улуг, азы ооң овор-хевири таныттынмас кылдыр хөгжүүрүнге бүгү-ле аргалары болгаш курлавырлары четтир база артар. Чоокку 15-20 чылдарда Сибирьниң стратегтиг хөгжүлдeзи болур Чөөн Сибирьниң болгаш Саха Республиканың чаа нефтьгаз комплекзин ажылдап кылыр. Хөмүр-даш кызып тывар адыр сөөлгү чылдарда ону тывар талазы-биле көргүзүүн 1980 чылдарның төнчүзүнүн деңгелинге чедирген. Чүглe Кузбасста 160 миллион тонна хөмүр-дашты кызып турар. Чаа шахталарны, разрезтерни тударынче, эргилерин эде дериинче кичээнгей салдынган.

Тыва Республиканың Элегестин хөмүр-дашын шингээдип алырының төлөвилели келир үеде кончук экономикаг ажыктыг болур. Ында эң-не үнелиг марканың коксталыр 14,7 миллиард тонна хире хөмүр-даш курлавыры бар. Бо чылдың май 16-да Демир-орук транспортунун федералдыг агентилелинчe эксперт чөвүлели уруалынга Курагино — Кызыл аразынага демир-орук тудар дугайында төлөвилелди чүлдүг деп хулээп алган. Ол шиитпирни Россия Федерациязының Чазаа күштүг кылдыр

Сибирьде бидүрүлгe.

бадылаан. Демир-орук тударының төлөвилээн өртээ 75 миллиард рубль, ооң 70 хуузу күрүнe бюджетинден акшаландыраар, арткан 30 хуузу хуу инвесторлар (Межпромбанк) бодунун хөрөңгизин кириер.

Демир-орук тудуун эгелээринин кол-ла чылдагааны болза, чуртта болгаш делегейде металлургия үлетпүрүнгe коксталыр хөмүр-даштын курлавырының чедишпестээни, бо чылдагаандан эзилдирип турар каңың болгаш шойнуң шынары баксыраан. Ынчангаш чуртка Элегестин «Ж» болгаш «КЖ» маркалыг эки шынарлыг хөмүр-дашты херек болу берген. Шинчилеттинген хөмүр-дашты Россияда Магнитогорскиниң, Челябинскиниң, Череповецтиң, Липецкиниң болгаш Нижний Тагильдиң болгаш өске-даа бидүрүлгелер ажылгаарына сонургалдыг. Ооң аңгыда бо хөмүр-дашты Украина болгаш Казахстан садып алыр күзелин илереткен. Оларның хереглели чылда 5 млн.

тоннадан ажыг. Бо бүгү ажыктыг экономикаг санаашкыннарны кылгаш, Тываже демир-орукту тудуп кириери чугула деп санаан.

Сибирь девискээринде өңнүг, кара металлургия, аш-чем үлетпүрү сайзыраан. Химия болгаш нефть-техниктиг адыр, ыяш болгаш ыяш болбаазырадыр үлетпүр, машина тудушкуну, тудуг комплекзи дүрген хөгжүлдени алып деп тускай эртемниглер санап турар. Тудуг ажылдарының хемчээли Хакасия Республикада, Кемерово, Омск областарда сөөлгү чылдарда өскен. Садыг адыры Сибирьде сайзырап турар, үүрмектап садар барааннарның хемчээли улгаткан. Көдээ ажыл-агый продукциязын бидүрери мооң мурнундан көвүдөп орат. Ниити чуртта 18-20 хуузу ээлеп турар. Сибирь девискээринде республикалар, крайлар, област тарааны боттары бидүрүп ап, иштики хереглелин хандырып шыдаан.

(Уланчызы 2-ги арында).

Тыва Республиканың Чазаанда

Айыткалдыҥ хемчеглери

Чазактын июнь 6-да болган элчеглиг хуралына ниитизи-биле 45 айтырыгны чугаалашкан болгаш аңаа хамаарыштыр чогуур доктаалдарны хулээп алган. Баштайгы үш айтырыг республиканың чонунга Президент Владимир Путинниң болгаш Тыва Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржактын айыткалдырын таныштыраар талазы-биле организаствыг хемчеглер дугайында болган. Ол езугаар күш-ажылчы коллективтерге, албан организация черлеринге, хоорай, суурларга айыткалдырын таныштырып, чон-биле ужуражып чугаалажыр бөлүктөрни тургускан.

Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактын Айыткалын күүседир талазы-биле хемчеглери ажылдап кылган болгаш ону Чазак хуралына бадылаан. Чижээ, Айыткалдың демография дугайында чугаалап турар кезээнге хамаарыштыр эрткен 2005 чылда Тывада демографтиг байдал дугайында күрүнe илеткелин белеткээр; хоорай, суур бүрүзүнге аныяк өг-бүлелер клубтарын ажыдар; ие-чаш, адалар болгаш бичии урулгарны деткир талазы-биле 2008 чылга чедир тускай сорулгалыг республика программазын ажылдап кылыр; Наадым байырлалында «Эң эки малчын өг-бүлe» деп конкурсту эрттирер.

Иелерниң болгаш чаштарның

Чазак Даргазының Айыткалынга хамаарыштыр

ХЕМЧЕГ БУРУЗУН ТҮҢНЕЛДИГ БОЛДУРАРЫ

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактын республикада байдал болгаш 2006 чылда күрүнe политиказының дугайында айыткалы-биле танышкаш, күрүнениң салып турар сорулгаларын чөпсүнүп, деткип тур мен.

Бодум урулгар садтарынга ажылдап чораан болгаш өөредилге адырын кичээнгейлиг номчуп көргөш, үзүктел чок өөредилгени школа назы четпээн урулгар албан черлеринден эгелээринче кичээнгейни күштелдирип турарын кончук шын деп санаар мен. Ажы-төл — келир үевис болганда, олар дээш сагыш салышкын, урулгарның өөредилгезинче кичээнгей салыры кажан-кезээде чугула айтырыгларның бирээзи бооп артар. Ылаңгыя школа назы четпээн урулгар албан черлерин-

өлүп хораар чоруун эвээжедир дугайында кезекке хамаарыштыр сааттыг херээженнерниң Кызылче эмчилээрде аай-дедир орук өртээнге чиигелделерни тургузар дугайында доктаалды белеткээр, «Кадык салгал», «Перинаталдыг төптү улам ыңай хөгжүдери» деп тускай сорулгалыг программаларны хулээп алыр.

Өөредилге талазы-биле элээн хөй хемчег көрдүнген, ооң иштинде — башкыларга бажың-балгат садып, тудуп алырынга субсидия болгаш банк чээлизинин талазы-биле тускай системаны тургузар дээш.

Уран чүүл, культура талазы-биле — «Мөңгe аялга» деп тыва операны, «Дон Кихот», «Недоросль» деп шилерни тургузар, кожууннарга «Культура хүннерин» эрттирер.

Экономика талазы-биле хөй ажылдарны чорудары ук хемчеглерде көрдүнүп турар. Чижээ, көдээ черлерге аныяк специалистерге 2010 чылга чедир 422 бажыңны тудар, сугаттыг черлерни конкурс езугаар улуска үлээр, чылыг болгаш электроэнергия бидүрер чаа комплекстерни тургузар, республиканың инвестиция паспортун ажылдап кылыр, аңгы-аңгы экономикаг программаларны ажылдап кириер дээш, оон-даа өске хөй чугула хемчеглер көрдүнген.

Бистиң корр.

Алимаа ДОНГАК.

Кызыл хоорай.

2006 чылдың ийиги чартык чылында «Шын» солунга чагыдылга республиканың почта салбырларында, «Тывапечатътың» киоскилеринде чыл төнчүзүнге чедир уламчылап турар. Айлар аайы-биле база чагыдып ап болур.

Хүндүлүг чонувус!

«Шын» — Тывага төрээн дылывыска үнген баштайгы солун. Хөй чылдарның дургузунда Тываның бурунгаар хөгжүлдeзинин социал-экономикаг, культура айтырыгларын чедишкынниң шиитпирлээринге ооң кириген үлүү улуг. Амгы демократтыг чаартылгаларның, сөстүн хостуунун, рынок экономиказының бурунгаар хөгжүлдeзинин үезинде солун

республиканың политикаг, экономикаг, социал амыдыралын доктаамал чырыдып келген. Ол ышкаш номчукчуларның чагааларын тускай арыннар кылдыр үндүрүп турар. Бо чугула ниитилел-политиктиг солунну 2006 чылдың ийиги чартында чагыдып алырын өг-бүлелерге, бидүрүлгелер, организациялар удуртукчуларынга сүмелеп тур бис.

Ийиги чартык чылда чагыдылганың өртээ:

Хууда чагыдыкчыларга — 339 рубль.

Пенсионерлерге (чиигелделиг) — 299 рубль 48 көп.
Организацияларга — 379 рубль 02 көп.

Үш айда:

Хууда чагыдыкчыларга — 169 рубль 50 көп.
Пенсионерлерге — 149 рубль 73 көп.
Организацияларга — 189 рубль 51 көп.

Чагыдып алырынче далажыңар!

СИБИРЬНИҢ БАЙЛААНЫҢ КУРЛАВЫРЫ ЭЛБЕК

(Төңүзү. Эгези 1-ги арында).

Мал ажылында четпестер бар, кайы-даа девискээрде малдың баш саны эвээжеп турар, ону болдурбазының дээштиг хемчеглерин ап турар.

Ада-чурттуң экономиказының хергелелинге Сибирь девискээринин эртем-техниктиг күчү-күжүн ам-даа четпес ажылдап турар. Эртем-шинчилел институттары болгаш төптөр дыка хөй херектиг болгаш ажыктыг төлевилелдерни ажылдап кылган, оларны амыдыралга ажылгаарын оожум боттандырып келген.

Амгы үеде Сибирь Федералдыг округтуң республикаларының, крайларының, областарының, автономнуг округтарының ажилчиликтери Президент В.Путинниң Айыткалында тодаргайлаан чугула

хемчеглерни, дөрт национал төлевилелди амыдыралга боттандыраар дээш ажил-агыйның бүгү адырларында күженишкенин ажылдап турарлар.

Россия Федерациязының ботдугунаашкынын чарлаан июнь 12-ниң хүнүн—күрүнө байырлалын Россияга, ооң иштинде Сибирь Федералдыг округтуң девискээрлеринге калбаа-биле демдеглээринге белеткел ажылдары бо хүннерде чоруп турар. Тыва Республиканың Чазза Россияның Хүнүн эрттирер дугайында доктаалды хүлээп алган. Бо байырлалды белеткээр болгаш эрттирер тос кижжи составтыг организастыг комитетти тургускан, ону Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу Дандар Ооржак баштаар. Ол ыш-

каш байырлал хүнүнде болур хемчеглерни бадылаан. Июнь 12-де Кызыл хоорайның Арат шөлүнге Россияның бот-дугунаашкынының Хүнүнге тураскааткан митинг эртенгиңиң 10 шакта болур, аңаа республиканың болгаш Кызыл хоорайның, политиктиг партияларның удуртукчулары болгаш өскелер-даа байыр чедирип чүве чугаалаар. Ооң соонда байырлал концертин чыылганнар көөр. Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионга «Ачам, авам, мен—спортчу өг-бүлө» деп маргылдаа болгаш өске-даа хемчеглер болуп эртер.

Материалды Таан-оол ХЕРТЕК белеткээн.

«Российская газета» солундан чара парлаан.

Идегелдиг деткикчилер

Чырык өртемчейде кижжи амытан чурттап чораан назынында чүнү көрбес дээрлик. Бо хүнде шупту чүве бар, тодуг-догаа, сактыргала аңаа кандыг-даа чүве аарыгаржык, човулаң таварышпас ыш-каш кылдыр сагындырар аан. Чок, ол ыңдыг эвес, чонум. Даарта сени чүү манап турарын билбес-даа сен. Ону чүгле кандыг-ла-бир чүвеге таварышканы билип каар сен. Бо сарыг өртемчейге инвалид боору дег муңгаранчыг чүве каяа турарыл. Эң ылангыя чырык хүн, эргиминиң чараш арнын көрбези дег аар-човулаң черле турбас.

Хоорайда ак даянгыштыг кылыштап чоруурларны бо-ла көөр силер. Чамдыктары, хөөкүйлер, орук-даа кежи чадап турарлар болгай. Ындыгларны көрүңерзе хөме таварбайн, орукту кежирип каар болзуңарза, бичии-

даа бол, буян болур ийик. Маңаа хамаарыштыр бистиң караа көрбестерге үргүлчү буяныг холун сунуп чоруурларның чамдык кезин маңаа адап көрейн. Оларга автокомплекс «Юбилейный» (эззи Тимур Сенди-Баирович Уйнукай), магазин «Квант» (эззи Олег Павлович Дерягин), магазин «Өлчей» (эззи Ольга Начиновна Нурсат), магазин «24 часа» (Светлана Кончуковна Сарыглар), магазин «Вид» (эззи Ирина Михайловна Дресеникова) болгаш өскелер-даа үе чеже-даа берге болза, кезээде харам чокка улуг дузаны көргүзүп чоруурлар. Пушкин аттыг библиотеканың эргелекчизи Ольга Васильевна Фенцель караа көрбестерге номчулга залын үргүлчү берип турарын канчап демдеглевес боор, улуу-биле өөрүп четтирдвис. Бичии-

даа бол, буяныг ишти кылырга, бодунга база буян чедер дээр болгай. А чамдыктар таан чегенчиг. Чокта чок-ла ыйнаан харын. Чеже-даа бай-шырак, шыдалдыг болза, аксында халаңайнып чоруур ышкыш чангыс чугаалаар сөзү «Чок!». Мен бодум-на байып чорзумза, өскелер чүү хамаан дээр бодалдыг аан. Бо хүн сенде шупту чүве бар, а даарта чүү-даа бооп болур дээрзин улпаза эки боор. Ынчангаш караа көрбес, ак даянгыш тудуп алганнар холун сунуп чеде берзе, эжиктен дүрген үндүр хөөглээрин бодабайн, кээргеп көрүңер, хүндүлүг чонум. Буян кылып чоруур деткикчилеривиске буяныгыс-ла четсин.

Ирина БЮРБЮ.

Кызыл хоорай.

ХАР КӨШКЕЗИ УЛУГ АЙЫЫЛДЫ ТУРГУЗУП ТУРАР

Автомобиль магистралы М-54 «Енисейниң» Саян оруунда Буйбаның эң бедик артынга бойдуштуң байдалындан онзагай болушкуннар доктаамал тургустунуп кээр.

2005 чылдың ноябрьдан 2006 чылдың майга чедир автооруктуң хар көшкезинге удур кылган галереяны девискээринге улуг-биче 25 хар көшкези баткан. Кыжын Саянның тайгаларында көрдүнген хемчээлинден хөй хар дүшкен-даа болза, улуг хар көшкези батпаан азы өскээр чугаалаарга, орук шимчээшкенинге бир шактан хөй үзүктелишкени болбаан. Май 18-те тус черниң шагы-биле 17 шак 30 минута турда, автооруктуң 602 километринге, хар көшкезинге удур кылган галереяны аксынга хемчээли 1000 кубометр хар көшкези дүшкенинден орук шимчээшкени үзүлгөн турган. Мастер С.В. Глызинниң удуртулгазы-биле орукчуларның ээлчеглиг бригадазы арт кырынга дүн-хүн чок дежурныйлаашкынага ажылдап тургаш, боттарының күжү, техниказы-биле бир шак чартык иштинде харны аштап дооскаш, шимчээшкени каттап тургускан.

Ол-ла хүнүнүң 19 шак 40 минута турда база бир хар көшкези баткан, ол мурнунда баткан хар көшкезинден хемчээлин талазы-биле ийи каттап улуг болган. Боттарыга турган техника-биле ону аштаары бергедээн, хар өл, ийи дугаар хар көшкези-биле чүгле хардан аңгыда хая-даштын

бузундулары болгаш хөй ыяштар баткан. Ынчап кээрге, Танзыбейниң орук-септелге-тудуг эргелелиниң техниказын хаара тудар шийтпирни хүлээп алган. Танзыбейниң орукчуларының күжү-биле автооруктуң ол участогунга транспорт шимчээшкенин май 19-та эрткениниң беш шакта каттап тургускан. Өлүм-чидим болгаш озал-ондактыг улуг үрелишкенин болбаан.

Эрткен чылын хар көшкезинге удур галереяны тудуунга немелде 110 метр галереяны тудуун улаштыр тудуп, ажылгалга кирген хирезинде, ол орукчуларның ажылынга чингелдени бербейн турар болгаш оруктуң бо айыылдыг участогунда галереяны узуну

чогуур хемчээлинге четпейн турар. «Енисей» автоорук эргелели бойдуштуң онзагай байдалының орта баш удур белеткел ажылдарын чорудар талазы-биле медээни массалыг информация чепсектерин таварыштыр доктаамал дамчыдып турар. Буйба артында ээлчег аргазы-биле дүн-хүн чок ажылдап турар орукчулар бригаданы спутник харылзаазы-биле хандырган. Хар көшкези орукчуларга болгаш транспорт шимчээшкенинге улуг айыылды тургузуп турар.

Олег КИШТЕЕК,
«М-54» Енисей» автоорук эргелелиниң ажылдакчызы.
Авторнуң чуруу.

Бузу-россияның иелериниң Ийиги чыыжы Чурттуң катап тургустунары дээш

2006 чылдың апрельде Москвага Христос камгалакчының дуганының Хүрээ-хиит соборунуң залына Ачы-буян фондуларының «Авай» деп улустар аразының хөй-ниити каттыжышкынының болгаш өг-бүлени, ие-чашты деткириниң «Авай» деп Бүгү-россияның хөй-ниити ачы-буян фондузунуң эгелээшкени-биле Иелерниң ийиги Бүгү-россия чыыжы «Россияның иелери сырый каттыжылга болгаш ынакшыл-биле камгалаттынаалы» деп кыйгылыг болуп эрткен. Чыыштың ажылынга Россия Федерациязының 78 субъектилеринден муң ажыг кижжи база Бельгияның, Белоруссияның, Украинаның, Казахстаның төлээлери киришкен.

Иелерниң ийиги Бүгү-россия чыыжы Россияның Президентинин айыткалының мурнуу чарында чуртка демографтыг айтырыгны шийтпирлээриниң тодаргай сорулгаларын салган: ие-херээженниң социал ролун болгаш эрге-байдалын көдүрер, ниитилдин кичээнгейин амгы үениң өг-бүлезинче, ие-чаштарже угландыраар, демографтыг байдалдың айтырыгларынче көдүрер сорулгаларны салып, оларны шийтпирлээриниң тодаргай аргаларын сүмелзэн.

Чыыштын түннелинде резолюцияны хүлээп алган, ында, чижээ, Россияның хамаатыларының мурнунда чурттуг угаан-бодал, сүлдесүзүк талазы-биле ядаралдан, моральдыг сандаралдан камгалап алыр сорулга туруп турар, ону барыын культураның талалакчы-камгалакчылары, массалыг информация чепсектерин холунга кирип алгаш, шуут-ла сорулга салып алган кылып турар. Хосталга болгаш демократия деп чагдынып алгаш, олар чүгле бодун бодаар, хоптак-чилби, чүгле хүнүн көөр чорукту, каржы-дошкун чаңны болгаш күчүлээшкени, самыын садар, бужар-садаргай чорукту негтереди турар, ооң түннелинде моральдыг болгаш мөзү-бүдүштүң чогуур нормалары үрелир.

Угаан-бодал болгаш мөзү-бүдүштүң, өг-бүлениң үнелиг чүүлдеринден, төөгүлүг чаңчылдардан ойталаары чурттуң буураарына

Ачы-буян фондуларының «Авай» деп Улустар аразының хөй-ниити каттыжышкынының эгелээшкени-биле

Демография талазы-биле дээштиг политика-чорудар дээш; өг-бүлениң болгаш ие-чаштың айтырыгларын шийтпирлээр дээш күрүнениң болгаш ниитилдин күженишкенин каттыштырар

Бүгү-россияның иелериниң Ийиги чыыжының киржикчилериниң Россияның Президентизинге, Чазанга, Федералдыг Хуралына болгаш Хөй-ниити Палатазына Кыйгыры

Бистер, Бүгү-россияның иелериниң Ийиги чыыжының киржикчилери, Силер бүгүдеге бистиң үнүвүстү дыңнаарын дилеп, Кыйгырыгны үндүрүп тур бис.

Бистиң эң-не бай болгаш өндүр-улуг чуртувуста улустуң өзүптөрүүрү эвээжеп, өлүп хораары көвүдөп турарына, чоннуң саны эвээжеп, кадыы баксырап, чурттаар назыны кызырлып, кем-херек үүлдиглери, ооң иштинде уругларны база, көвүдөп, кижилер аразында угаан-бодал, сагышсеткил талазы-биле эки чүүлдер будалып, коррупция, наркомания, самыын-садар чорук кежээлеп турары дээш сагышсырап чор бис.

Мындыг байдалда өг-бүлениң, ие-чаштың айтырыгларын шийтпирлээр-биле хандыр бодаттыган демография политиканын чорудары соңгаарлаттынар арга чок чугула апарганын бир дем-биле медеглеп тур бис.

Чыыштын киржикчилери, бистер, Россия Президентизиниң бодунуң Айыткалына демографияны чугула айтырыгларын шийтпирлээр талазы-биле саналдарын деткип турар бис.

Бистиң чыыжымыс бо талазы-биле эң нарын айтырыгларын шийтпирлээр дээш күрүнө болгаш ниитилел езулуг дээштиг демография политиканын чорударына идегеп турар бис.

Өг-бүлө, ие-чаш айтырыгларын көөр Бүгү-россияның дүүшүрүлгө чөвүлелин тургузарын саналдап тур бис. Бо айтырыглар күрүнениң политиказының мурнады көөр угланышкыны болур кылдыр көөрүн кыйгырып тур бис. Бо айтырыгларны шийтпирлээр чоннуң амыдыралын экижидер сорулгаларны шийтпирлээринге чугула болур.

Кыйгырыгны Бүгү-россияның иелериниң Ийиги чыыжына 2006 чылдың апрель 13-те хүлээп алган.

Москва, Христос камгалакчының дуганының Хүрээ-хиит соборларының залы.

чедирер. Ынчангаш өг-бүлени быжыглаары, ие-чаштың эң чидиг айтырыгларын соңгаарлатпайн шийтпирлээр, чуртту мөзү-бүдүш талазы-биле кадыкшыдары кончук чугула, ол дээрге шериг, информация-медээ, экономика болгаш социал политика ышкыш эргежок чугула. Күрүнени башкарып турар кижилер мону билген турар ужурлуг: бир эвес бо күрүнөде чурттап турар чон эки чурттап чоруу болза, оларның ажылы ужур-уткалыг болур, ынчангаш хамыктын мурнунда иелерниң болгаш уругларны чаагай чоруун көдүрери чугула, олар чурттуң келир үеде чечектелишкениниң үндөзүн-дөзү ышкажыл.

Мынчап кээрге, Россияның иелери боттарының кол сорулгазы кылдыр чурттуң катап тургустунары болгаш көдүрлүүшкүнү деп санап турар, ону күрүнө тургузуллары, эрге-чагырганын регион болгаш тус чер органнары, политиктиг партиялар, хөй-ниити организациялары болгаш шимчээшкенин, бизнес болгаш шажын-чүдүлгө улугу, массалыг информация чепсектери болгаш Бүгү-россияжилер күженишкенин каттыштырып алгаш чедип ап болур.

Бүгү-россияның Ийиги чыыжының киржикчилериниң Россия Федерациязының Президентизинге, Чазанга, Федералдыг Хуралына болгаш Хөй-ниити Палатазына кыйгырыгны хүлээп алган.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи органнарының системаның дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2006 чылдың апрель 19-та хчлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2006 чылдың июнь 1-де ччүлдүг деп көргөн

1 чүүл. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи органнарының системасы

1. Тыва Республикага Тыва Республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизи удуртуп турары Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының дээди күүсекчи органы — Тыва Республиканың Чазаа баштаан күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи органнарының системасы тургустанар.

2. Күүсекчи эрге-чагырганың Федералдыг органнары болгаш Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың кады башкарып чорудар чүүлдеринин талазы-биле Россия Федерациязының эргелелинин болгаш Россия Федерациязының бүрүн эргезиниң иштинге Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш Тыва Республиканың Конституциязынга дүүштүр Россия Федерациязынга күүсекчи эрге-чагырганың чаңгыс аай системасын тургузуп турар.

3. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи органнарының системаның Тыва Республиканың ямылары, Тыва Республиканың албаннары болгаш Тыва Республиканың агентилелдери кирип турар.

2 чүүл. Тыва Республиканың ямызы

1. Тыва Республиканың ямызы Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле доктаатынган ажил-чорудулга адырында күрүне политиказын болгаш нормативтиг хоойлудурум таарыштырылганын ажилдап кылыр талазы-биле хүлээлгелерни боттандыра Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи органы болур. Тыва Республиканың ямызын Тыва Республиканың Чазааның составынче кирген Тыва Республиканың сайыды баштаар.

2. Тыва Республиканың ямызы:

1) Россия Федерациязының Конституциязынын, федералдыг конституция хоойлуларынын, федералдыг хоойлуларынын, Россия Федерациязынын нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларынын, Тыва Республиканың Конституциязынын, Тыва Республиканың Конституция хоойлуларынын, Тыва Республиканың нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларынын үндезинге болгаш күүседире-биле хоойлу-дүрүм таарыштырылганын чүгле федералдыг хоойлужудулга-биле азы Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле боттандырып турар айтырылгандан аңгыда, доктаатынган ажил-чорудулга адырында хоойлу-дүрүм таарыштырылганын боду боттандыра;

2) Ооң эргелелинде турар Тыва Республиканың албаннарының болгаш агентилелдеринин ажил-чорудулгазын дүүштүр болгаш контролон боттандыра.

3 чүүл. Тыва Республиканың албаны

1. Тыва Республиканың албаны (моон сонгаар албан-ажыл) доктаатынган ажил-чорудулга адырында контроль болгаш хайгаарал талазы-биле хүлээлгелерни боттандыра Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органы болур. Албан-ажылын албанның удуртукчузу (директору) удуртуп-баштаар. Доктаатынган ажил-чорудулга адырында хайгаарал талазы-биле албан чери коллегиялдыг орган эрге-байдалдыг болур.

2. Албан бодунуң баш билип харыылаар айтырынының иштинге Россия Федерациязының Конституциязынын, федералдыг конституция хоойлуларынын, федералдыг хоойлуларынын, Россия Федерациязынын нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларынын, Тыва Республиканың Конституциязынын, Тыва Республиканың конституция хоойлуларынын, Тыва Республиканың хоойлуларынын, Тыва Республиканың нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларынын, Тыва Республиканың ямыларынын нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларынын үндезинге болгаш күүседире-биле албан-ажылының ажил-чорудулгазын дүүштүр болгаш кон-

тролон боттандыра тускай хоойлу-дүрүм актыларын үндүрүп турар.

3. Албан чери Тыва Республиканың Чазааның эргелелинге туруп болур.

4 чүүл. Тыва Республиканың агентилели

1. Тыва Республиканың агентилели (моон сонгаар агентилел) контроль болгаш хайгаарал талазы-биле хүлээлгелерден аңгыда, доктаатынган ажил-чорудулга адырында күрүне ачы-дузазын чедирер талазы-биле, күрүне эт-хөреңгизин болгаш хоойлудурум таарыштыра ажил-чорудулганы башкара талазы-биле хүлээлгелерни боттандыра Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органы болур. Агентилелди агентилелдин удуртукчузу (директору) баштаар. Агентилел коллегиялдыг орган эрге-байдалдыг болур.

2. Агентилел бодунуң баш билип харыылаар айтырынының иштинге Россия Федерациязынын Конституциязынын, федералдыг конституция хоойлуларынын, федералдыг конституция хоойлуларынын, Россия Федерациязынын нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларынын, Тыва Республиканың Конституциязынын, Тыва Республиканың конституция хоойлуларынын, Тыва Республиканың хоойлуларынын, Тыва Республиканың нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларынын, Тыва Республиканың ямыларынын нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларынын үндезинге болгаш күүседире-биле агентилелдин ажил-чорудулгазын дүүштүр болгаш контролон боттандыра тускай хоойлу-дүрүм актыларын үндүрүп турар.

5 чүүл. Тыва Республиканың ямылары

1. Ямыларының болгаш оларның эргелелинде турар албан черлеринин болгаш агентилелдеринин харылзаалары

1. Ямыларының болгаш оларның эргелелинде турар албан черлеринин болгаш агентилелдеринин харылзааларынын чурумун, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазынын күүсекчи органнарынын бүрүн эргелерин, а ол ышкаш оларның боттарының хүлээлгелерин боттандыраынын чурумун айтыпкан органнарынын дугайында дүрүмнерге доктаадып тургузар.

2. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазынын күүсекчи органнарынын дугайында дүрүмнү Тыва Республиканың Чазаа бадылаар.

6 чүүл. Тыва Республиканың күрүне

эрге-чагыргазынын күүсекчи органнарынын удуртукчуларын болгаш оларның оралакчыларын албан-дужаалга томуйлаары

1. Тыва Республиканың Саң-хөө сайыдындан болгаш Тыва Республиканың Экономика сайыдындан аңгыда, Тыва Республиканың ямылар, албан черлери, агентилелдер удуртукчуларын албан-дужаалга томуйлаарын болгаш албан-дужаалдан хостаарын Тыва Республиканың Чазааның Даргазы кылып чорудар.

2. Тыва Республиканың сайыттарынын оралакчыларын Тыва Республиканың Чазааның эргелелинде турар албан черлеринин удуртукчуларын албан-дужаалга томуйлаарын болгаш албан-дужаалдан хостаарын Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазынын күүсекчи органнарынын чогуур удуртукчуларынын киригени-биле Тыва Республиканың Чазаа кылып чорудар.

3. Тыва Республиканың ямыларынын эргелелинде турар албан черлеринин, агентилелдеринин удуртукчуларынын оралакчыларын албан-дужаалга томуйлаарын болгаш албан-дужаалдан хостаарын Тыва Республиканың чогуур сайыттары кылып чорудар.

7 чүүл. Бо Хоойлунуң күштүг болуп

кирери
Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болуп кирер.
Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай
№ 1779 УХ-1
2006 чылдың июнь 2.

«Тыва Республикада бюджет чорудулгазынын дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириеринин дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2006 чылдың апрель 19-та хчлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2006 чылдың июнь 1-де ччүлдүг деп көргөн

1 чүүл

2005 чылдың ноябрь 20-де № 1127 УХ-1 «Тыва Республикада бюджет чорудулгазынын дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга («Тувинская правда», 2005 чылдың ноябрь 22; «Шын», 2005 чылдың ноябрь 23) дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 7 чүүлдүн иштики 13-кү пунктузунда «болгаш даштыкы» деп сөстөрни ап кааптар;

2) 24 чүүлдүн 4-кү кезээн ап кааптар;

Бүгү-россиянын көдээ ажил-агый чизезин эрттирерин белеткээр талазы-биле күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин Тыва Республиканың муниципалдыг тургузулгаларынын тус чер бот-башкарылга органнарынга дамчыдып бээр дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2006 чылдың май 24-те хчлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2006 чылдың июнь 1-де ччүлдүг деп көргөн

Бо Хоойлу «Бүгү-россиянын көдээ ажил-агый чизезинин дугайында» 2005 чылдың июль 21-де № 108-ФХ Федералдыг хоойлу дүүштүр Бүгү-россиянын көдээ ажил-агый чизезин (моон ыңай көдээ ажил-агый чизези дээн) эрттирерин белеткээр талазы-биле күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин Тыва Республиканың муниципалдыг районнарынын болгаш хоорай округтарынын тус чер бот-башкарылга органнарынга дамчыдып бээри-биле холбашкан айтырылганы таарыштырып турар.

1 чүүл. Тыва Республиканың муниципалдыг районнарынын болгаш хоорай округтарынын тус чер бот-башкарылга органнарынга күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин дамчыдып бээри

1. Бо Хоойлу-биле Бүгү-россиянын көдээ ажил-агый чизезин (моон ыңай күрүнениң чамдык бүрүн эргелери дээн) эрттирерин белеткээр талазы-биле күрүнениң дараазында бүрүн эргелерин Тыва Республиканың муниципалдыг районнарынын болгаш хоорай округтарынын (моон ыңай тус чер бот-башкарылга органнарынга дамчыдып бээр:

1) чыырын көдээ ажил-агый чизезин эрттирер үеде боттандыра, көдээ ажил-агый чизезинин объектилеринде – хууда кижилерин болгаш юридиктиг албан черлеринин дугайында бар медээлерни кириер;

2) көдээ ажил-агый чизезинин объектилеринин дугайында медээлер чыырын боттандырып турар кижилерин ажил-даарынга телефон харылзаазы болгаш бажың иштинин эт-сөзү-биле дериттинген база чизе саазынарнын болгаш көдээ ажил-агый чизезинин өске-даа документи-тилерин шыгжаар оран-саваны, а ол ышкаш транспорт херекселдерин бээр;

3) көдээ ажил-агый чизезинин объектилеринин дугайында медээлер чыырынга чогуур административтиг девискээр тургузулгаларында чурттап турар хамаатылары кириштирер талазы-биле дузаны көргүзөр;

2. Тус чер бот-башкарылга органнарынга күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин көдээ ажил-агый чизезин эрттирер хуусаада дамчыдып бээр.

2 чүүл. Күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин тус чер бот-башкарылга органнарынын боттандыраынын негелделери

Бо Хоойлу дүүштүр дамчыдып берген күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин тус чер бот-башкарылга органнарынын боттандыраарын «Бүгү-россиянын көдээ ажил-агый чизезинин дугайында» Федералдыг хоойлу болгаш Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканың ооң-биле дүүштүр үндүрүп турар нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларынга дүүштүр чорудар.

3 чүүл. Күрүнениң дамчыдып берген бүрүн эргелерин тус чер бот-башкарылга органнарынын боттандыраары дээш контроль

1. Күрүнениң дамчыдып берген бүрүн эргелерин тус чер бот-башкарылга органнарынын боттандыраары дээш контрольду Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый

3) 30 чүүлдүн 2-ги, 3-кү кезектерин ап кааптар;

4) 31 чүүлдүн 1-ги кезээнин 2-ги абзазын ап кааптар.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай

№ 1788 УХ-1

2006 чылдың июнь 2.

болгаш аш-чем ямызы боттандыра.

2. Күрүнениң дамчыдып берген бүрүн эргелерин тус чер бот-башкарылга органнарынын боттандыраары дээш контрольду дараазында хевирге боттандыра:

1) тус чер бот-башкарылга органнарынын ажил-чорудулгазынга хыналда чорудар;

2) тус чер бот-башкарылга органнарынын албан-дужаалдыг кижилеринин отчеттарын дыңнаар;

3) тус чер бот-башкарылга органнарынга делеглер кириер.

3. Тус чер бот-башкарылга органнары көдээ ажил-агый чизезин эрттирерин белеткээр кезээне күрүнениң оларга дамчыдып берген бүрүн эргелеринин боттандырышкынын дугайында отчетту, а ол ышкаш бердинген субвенцияларны чарыгданынын дугайында отчеттуун кириер. Отчет кириеринин чурумун болгаш хевирин Тыва Республиканың Чазаа доктаадып тургузар.

4 чүүл. Тус чер бот-башкарылга органнарынын харысалгазы

Тус чер бот-башкарылга органнары болгаш оларнын албан-дужаалдыг кижилери күрүнениң дамчыдып берген бүрүн эргелерин күүсептээни азы болур-чогууру-биле күүседип шыдавааны дээш бо күштүг хоойлужудулга дүүштүр харысалгага онаажыр.

5 чүүл. Күрүнениң дамчыдып берген бүрүн эргелерин соксадыры

1. Күрүнениң дамчыдып берген бүрүн эргелерин тус чер бот-башкарылга органнарынын боттандыраары федералдыг хоойлуларда көрдүнгөн таварылгаларда, а ол ышкаш дараазында таварылгаларда соксаар:

1) күрүнениң дамчыдып берген бүрүн эргелерин тус чер бот-башкарылга органнары күүсептээнде;

2) күрүнениң дамчыдып берген бүрүн эргелерин боттандыраар үеде, тус чер бот-башкарылга органнары Россия Федерациязынын хоойлужудулгазын болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазын хажытканда.

2. Күрүнениң дамчыдып берген бүрүн эргелерин тус чер бот-башкарылга органнарынын күүседирин Тыва Республиканың хоойлузу-биле соксадыр.

6 чүүл. Күрүнениң дамчыдып берген бүрүн эргелерин боттандыраары-биле холбашкан чарыгдалдарны акшаландыраары

Көдээ ажил-агый чизезин эрттирерин белеткээр талазы-биле тус чер бот-башкарылга органнарынга дамчыдып берген күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин боттандыраары-биле холбашкан чарыгдалдарнын саң-хөө хандырылганын федералдыг бюджеттин акша-хөреңгизинден боттандыра.

7 чүүл. Бо Хоойлунуң күштүг болуп

кирери
Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай

№ 1842 УХ-1

2006 чылдың июнь 2.

ЧАЗААВЫСКА ЧЕТТИРДИВИС ДЭЭР МЕН

Тыва Республика тургустунгандан бээр ам 85, Тываның улуг Россияның составына эки тура-биле каттышканындан бээр 62 чылының нүүрүндө чурттап тур бис. Бир эвес тываларның эрте-бурунгу амыдырал-чуртталгазын, ук-төөгүзүн алыр болза, солун болгаш маадырлыг, дидим орукту эрткен. Ол дугайында эртемденнерниң ном-дептеринде-даа, төөгүчүлөрнүң сактыышкын чугааларында-даа тода көргүскен ону өөредилге черлеринде, школаларда база өөредип турар.

Иштикинң болгаш даштыкының кадыг-дошкун дарлалының адаанга сы бастырып чораан Тыва Россияның Чазаның болгаш хөй националдыг акы-дунмалышкы чоннарның деткимчезиниң ачыында бурунгаар хөгжүп, харын-даа тываларның ат-алдары делегейде сурагып турар. Чурттар аразының экономиктиг, культур-луг харылзаалары калбарып, дуржулга солчулгазын удаа-дараа чорудуп, ону боттандырып турар.

Тыва Республиканың Чазана, Ш.Д.Ооржактың командазы республиканың бурунгаар хөгжүлдери, чурттакчы чонунуң чаагай амыдыралы дээш мога-шылаг чок ажилдап турар деп чүвени чон билип турар. Чонунуң үнелел, бүзүрлүг Тыва Республиканың бирги удуртукчузу дээш 1992 чылдан бээр кым тиелеп ап келди. Ол — тыва чонунуң төлептиг оолдарының бирээзи — Шериг-оол Дизижик-ович Ооржак дээрзи билдингир.

Тыва Республиканың баштайгы президентизинге 1992 чылда соңгуттурду, ооң соонда 1997 чылдың март 17-де ийиги хуусада база ла соңгуттурду. 2002 чылдың март 17-де Тыва Республиканың Чазак Даргазының соңгудаларына 7-8 кордакчыларның аразындан Ш.Д.Ооржак соңгукчуларның 53,55 хуу бадылаашкынын алгаш, республиканың күүсекчи эрге-чагыргазын Тываның Чазан бөгүнге чедир билдилип удуртуп тур. Назы-хары алдан ажа-даа берген болза, ол чону дээш амырдыжын-даа бодавайн, чай-шөлзэн чок ажилдап турар.

Мен Тыва Республиканың Чазанга улуу-биле четтирдим дээр мен. Чижек кылдыр борта чангыс мындыг чүүлү кирип көрейн. «Тыва Республиканың девискээрин Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарына болгаш аңаа деңнештирген черлерге хамаарыштырар дугайында» 1994 чылдың май 16-да 945 дугаарлыг Чарлыкка Рос-

сияның Президентизи турган Б.Н. Ельцин ат салган. Ындыг улуг социал ужур-дузалыг Чарлыкты белеткеп, күрүне Баштыңына ат салдырып деп чүве белең эвес айтырыг-дыр. Ону чедип алырынга бир-ле дугаарында, Шериг-оол Ооржактың үлүү улуг, ынчангаш четтирдивис дээр ужурлуг бис. Ук Чарлык амыдыралга боттанып турар, билер бис. Оон аңгыда чиигелделерни акшаның боду-биле 2005 чылдан эгелеп кылып берди, ай санында ап тур бис.

Россияның Президентизи В.В. Путинниң, Россияның болгаш Тываның чазактарының кижилер дээш ада сагыш салыышкынының ачыында акша-шалың, пенсия, пособие, ажил чок кижилерге дузаламчы акша, чырыкка, одаар чүүлге көрдүнген акша, стипендия ай санында үнүп турар, харын-даа пенсия, шалыңны өстүрүп турары өөрүнчүг. Оон-даа өөрүнчүг чүве болза, кадык камгалал ажилдакчыларының болгаш өөредилге ажилдакчыларының, эң ылангыя класс удуртукчуларына немелде төлеверни берип эгелзэн, эң эки ажилдыг школаларны, башкыларны илередип республика, Россия деңнелдиг дээди шаңналдарже кириери көрдүнген.

Чамдык улусту дыңнаарга-ла, «акша чок» деп дижип чоруурлар. Бистиң Чыраа-Бажы суурга хамаарыштыр ап турар акшавысты көрүп көрээлиңер че. Чазак ачызында бис бай чурттап турар-дыр бис деп түнелге келир-дир мен. Чыраа-Бажы ортумак школада шупту 95 кижиге ажилдап турар, оларга бир айда ниити түнү 540463 рубльди азы бир кижиге-ле 5689 рубльди төлеп берип турар. Суурда «Салгал», «Чебурашка», «Челээш» ясли-садиктер бар. «Салгалда» 25 кижиге ажилдап турар, оларга бир айда 78500 рубльди, «Чебурашкада» 23 кижиге 81500 рубльди, «Челээште» 10 кижиге 25818 рубльди, суур эмнелгезинде 17 кижиге

93280 рубльди, суму чагыргазында 5 кижиге 26 муң рубльди шалыңга төлеп берип турар. Оон аңгыда күш-ажылдың хоочуннары 88 кижиге бир айда 42240, ажил чок бүрүткелде турар 33 хамаатыларга 36 муң рубльди, 102 инвалидтерге 86685 рубльди төлеп берип турар. Суурда 400 ажыг пенсионерлерге 1 млн. 061148 рубльди ай санында төлеп берип турар.

Пенсия ам 2006 чылдың апрель 1-ден эгелеп 8,5 хууга өскен. Одаар чүүлге, газка чоокта чаа 88 кижиге 40259 рубльди база төлеп берди. Мынча хөй акша-көпеекти ап тургаш, Чазакка кым четтирдим деп чоруур-дур, барык дыңналбас боор ышкажыгай. Чүү-даа чүве эгилделиг-ле болгай, бүдүрүп, күрүнеге садып, дужаап турар чүвүс бар-дыр? Бо шагның магалыын, ие кижиге божуп, чиигеп алганы дээш күрүнеден 8000 рубльди база төлеп бээр, ону черле чөптүг дээр мен, чаш уруг азырап деп чүве ышкаш берге чүве чок, ыглаган чаш уругнуң ада-нези уйгу-дыжынга чединмейн чудай бээр ышкажыгай. Чаш ажы-төл азырап чораан болгаш ону эки билер мен. Ие-чаштың камгалалы күрүнең хайгааралына турар деп Конституция магадаылаан.

Аштакчы, танныыл, чүдүрүкчүден эгелзэш, дээди эрге-дужаал туткан дарга-бошкаларга чедир күрүнеден акша-шалың албас кижиге чок. Ол хиреде чамдык дээди албан-дужаалдыг-даа, чонунуң аразында-даа ийи-чаңгыс кижилер Чазакты бактаар, ону ындыгмындыг дээр сөс-ле тыппас боор, ол черле эпчок. Дээрге, дивеске-даа, Тываның Чазана, ылангыя оон аныяк командазы кызымак ажилдап турарын чон эскерип, көрүп турар. Күрүне баштап деп чүве ындыг белең эвес-ле болгай, чөпестерин, частырыгыларын Чазак кежигүннери билер, ону эдер дээш ажилдап турарлар. Чазак ындыг-ла чөгенич ажилдап турган чүве болза, хамык акша-хөреңги кайыын үезинде үнер ийик.

Безин чадаарда чонунуң соңгуп алганы дээди чергенич чамдык депутаттары көзүлүр-ле Чазактың акша-көпеек-биле кылып каан ажилдарын «мен» азы «бис» кылган бис деп чүве чугаалаарга, кижиге эпчоксунар боор чүве. Көпеектен акшага чедир бүгү саң-

хөөге хамаарышкан айтырыгыларга Чазак, Саң-хөө болгаш экономика яамылары ажылдап, шиитпирлеп турар деп билер мен. Олар Тываның бүгү-ле черлеринде байдалдың кандызын эки билерлер. Ында дуржулгалыг, шыырак дээн экономистер, эртемденнер ажылдап турар болдур ийин.

Амгы бо үе магалыг чүве ышкажыл, шыдаар-ла болзуңза, каш-даа ажилды кыл, акшаны ажилдап ал, бай чуртта деп турар. Кажан эң баштай колхозтар 1940 чылдарның төнчүзүндө 1950 чылдар эгезинде чаа тургустунуп турда, колхозчулар чүл төнчүзүндө чаңгыс катап каш акша алыр, кым деп колхозчу ол үеде күрүнеден пенсия ап турганыл? Чок. Амгы үеде 2-3 муң рубль шалыңны кижилер өкпелээр, ол бир талазында чөптүг херек, өг-бүлезинде социал байдалы кошкак кижилерге ол дыка берге харын. Чазактың талазындан мынча хөй түңнүг акша-төгерик-биле төлелгелерни чогуур үезинде хайырлап берип турда-ла, чамдык хамаатыларымыс кандыгдыр, арагаже сундугар, харын-даа чамдыктары чалчыттынып, кижилер куду көөр, кижиге мөзү чоктар кайда-даа бар. Чамдык кижилер сербээ эзирик таныыр-танывас-даа дивес, үргүлчү 10-15 рубльден берем деп, диленип чорууру дээрге-ле чаржынчыг херек-тир.

Россияның Президентизи В.В. Путин бо чылгы Айыткалында чонунуң аразында яды-түреңги чорукту ажып эртерин кол кичээгейге алган болду. Оон аңгыда кадык камгалалы, өөредилге, чурттаар бажың-балгат айтырыгының талазы-биле национал төлөвилелдерни чугула-дыр деп көргөш иди үндүргени чурттакчы чонга таарымчалыг байдалды тургускан. Ол дээрге өөрүнчүг херек-тир!

Мен бодум амы-хуумда Чазакка четтирдим дээр мен. Күш-ажылчы стажим дээш күрүнеден пенсияны ай санында ап турар мен, оон кырынга немей соңгулдалыг күүсекчи эрге-чагырга органның үр чылдарда ажилдааны дээш акшаны база төлеп берип турары-дыр, бо база Чазактың ачызы-дыр.

Оолак КАРА-САЛ,
күш-ажылдың хоочуну.
Чыраа-Бажы суур.

Уруглар библиотекасында

Чогаалчының адын тывыскан

Уруглар чогаалчызы Кара-Күске Күнзекович Чоодунун юбилейин таварыштыр Тес-Хем кожунунуң уруглар библиотеказына оон адын чоокта чаа тывыскан. Байырыг хемчегге Тес-Хем кожунуң чагырыкчызы Валерий Дудаевич Кылаң-оол киришкен. Аңаа республиканың Чуковский аттыг уруглар библиотеказының директору Саадак Очур-ооловна Салчактың киришкени база солун болган.

Кожунунуң уруглар библиотеказының фондузунда он муң ажыг ном бар. Ниити номчукчуларының саны тос чүс сезен ажыг.

Бо библиотека кожунунуң төп библиотеказының салбыры бооп 1968 чылда ажыттынган. Библиотекага Елена Тараачы 1968 чылдан 1973 чылга чедир ажилдаан. Оон ажилдап турган үезинде уруглар библиотеказы баштайгы эге школаже көжүп, аңаа быжыглаттынган. Амгы «Челээш» магазинниң турар бажыңы ол.

Аныяк специалист Херелмаа Магаранзаевна Доктаалай 1973-1985 чылдарда ону билдизип удурткан. Библиотеканы ындыг-мындыг чылдаганнар-биле ыңай-бээр көжүрер чорук ынчан безин улам чылаан. Уруглар библиотеказын районнуң культура килдизинин бир өрээлинге, кожунуң чагыргазының бажыңына дээш, өске-даа албан

черлеринче көжүрүп, ажилдадып турган. Бо библиотеканы дүжүрениң кырынга келген турда, Херелмаа Магаранзаевна Доктаалай карак кызыл ажылы, ак сеткилдиг тывынгыр чоруу-биле уругларга ону камгалап арттырган.

1985 чылда Самагалдайның №2 чаа школазы ажыттынарга, библиотека ынаар көже берген. 1985-1990 чылдарда кожунунуң уруглар библиотеказына Оксана Кондратай, Марина Карти, Галина Зырянова, Лидия Оюн база Татьяна Уйну-ооловна Монгуш эргелекчилеп турган. Берге үелерде уруглар библиотеказын камгалап арттырырынга кожунунуң төп библиотеказының директору Серенмаа Сергеевна Шойдунунуң кириген үлүг-хуузу онзалап демдеглээр апаар. Херелмаа Доктаалай биле Серенмаа Шойдун кайызы-даа уруглар библиоте-

казын кадагалап арттырар дээш эрестиг ажилдааннар. Библиотеканы тускай оран-бажыңныг болдурар дээш дарга-бошкаларга кирип, негелделерни каш-даа тургузуп чорааннар.

1990 чыл. Ынчан кожунунуң удуртукчуларының бирээзи Кара-оол Лапчаа «Уруглар библиотеказын тускай бажың-биле хандырган мен» деп чугаалап турду, сөзүн эзледи, буянныг кижилер черле турар-дыр. Ынчан библиотека эргелекчизи Людмила Эник-ооловна Чооду турган.

Библиотека ажил-чорудулганың талазы-биле арга-дуржулгазы улуг Майя Күнземааевна Дондуптун, Марина Серен-ооловна Монгуштун чаа номнар таныштырып тайылбырлары онза. Төп библиотеканы ынчангы директору Марина Маңнаевна Дамба биле культура килдизинин эргелекчизи Наталья Капсыл-ооловна Дугар-оол дугурушкаш, профессионал ажылын улам сайзырадыр дээш, элзэн солун чүүлдерни кылганнар. Номчукчулар-биле харылзаа быжыккан. Оларның саны көвүдзэн.

2004 чылдан эгелеп уруглар библиотеказын аныяк специалист Азиата Григорьевна Бадыраа

эргелекчилеп турар. Ол ном фондузун байыдып алыры-биле библиотекарь Розалия Төмүр-ооловна Кунгаа-биле 2005 чылда кожунунуң бүгү чонундан, даргаларындан ачы-дуза дилеп, марафонну организастап эрттиргенер. Марафон эки түңнелдиг болган. Уруглар библиотеказына чаа-чаа номнар база чымчак диван немешкен. Кожунуң чагырыкчызы Валерий Дудаевич Кылаң-оол база кожунунуң саң-хөө килдизинин эргелекчизи Сергей Төмүр-ович Чарбуу библиотеканың номнар фондузун өстүреринге чугула херек эвээш эвес акшаны шилчидип берген. Ам ында уругларга орус, тыва дылдарда номнарның санының көвүдээни өөрүнчүг.

Бо библиотекага уруглар чогаалчызы Кара-Күске Күнзекович Чоодунуң адын тыпсыр дээн эгелзешкинни чүректин ханызындан деткзэн мен. Ол ындыг тураскаалга төлептиг кижиге. Тывада билдингир чогаалчының адын тывыскан библиотеканың номнар фондузу хөй-ле, а уруг-дарыг оон үзүлбес-ле болзунам!

Моторк ТИРЧИН.

Тыва каайлыда Чаа аргаларны тургузар

Тыва каайлының чаанында даштыкы экономиктиг ажил-чорудулганың киржикчилеринин ажалының талазы-биле Консультативтиг чөвүлелдин ээлчеглиг хуралы май 30-де болган.

Аңаа каайлының албан ажилдакчылары база ТР-ниң Чазаның, Экономиктиг хөгжүлдө яамызының төлээлери, рынокка өртектиг саазынарны садып-саарар талазы-биле дугуруштурукчулар болгаш даштыкы экономиктиг ажил-чорудулгада республиканың идепкейлиг киржикчилери киришкен. Ук чөвүлел каайлы органның болгаш ажилчы бөлүктөрүнүн чогуучалыг кады ажилдажылганын чедип алыр болгаш тыва сайгарлыкчыларга РФ-тиң каайлы талазы-биле хоойлудүрүмүн таныштырар, юридиктиг болгаш информативтиг ачы-дузаны чедирер сорулгалыг.

Хуралга Тыва каайлыга электроннуг болгаш баш бурунгаар декларасташкын хевирин кириеринин дугайында айтырыгны чугаалашкан. Электроннуг хевирге декларасташкын чорудары каайлы чуруму езугаар барааннар болгаш транспорт аймаан тодарадыр база ону контрольдаар ажилдың технологиязын саазын чокка чорудуп, каайлының бүгү чадаларын кыска үениң дургузунда эртер арганы тургузар. Оон аңгыда сонургалдыг кижилер каайлы декларациязын Интернет четкизин таварыштыр кирип болур апаар.

Электроннуг хевиринин декларациязының чаа аргаларына республиканың даштыкыдан эът аймаа кирип турар сайгарлыкчыларына бараанын түр када эът шыгжаар складтарче суктурбайн, эртиртир болгаш ол чокка каайлы эртирилгезин долдуртуу база хамааржыр.

Бөгүндө электроннуг хевиринин декларасташкыны Сибиринин каайлы эргелелинин Новосибирск, Красноярск, Кемерово элзэн улуг каайлыларында чоруп турар.

Чөвүлелдин киржикчилери Тыва каайлы, рынокка өртектиг саазынарны садып-саарар талазы-биле дугуруштурар каайлы салбыры ХАН «РОСТЭК-Кемеровонун» «РОСТЭК-Тыва», дашкаар экономиктиг ажил-чорудулганың идепкейлиг дээн киржикчизи — КХН АБК «Урянхай» бодунуң технологтуг дерилгези, кадрлар талазы-биле деңнели-биле ону ажыл-лаарына белең деп түңнелге келген. Бо улаганышкынның белеткел ажылы эгелей берген, ынчангаш Тыва каайлы 2007 чылдан бээр электроннуг хевиринин декларасташкыны ажылгалга кирип болур.

Натаалья МОНГУШ,
Тыва каайлының күрүне инспектору.

Культура амыдыралы

Июнь 2-де В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга Тыва Республиканың алдарлыг артизи Галина Сюрюннун «ЧЭЭРБИ БЕШ ЧЫЛ ЭРТКЕНДЕ...» деп ийи дакпыр юбилейлиг концерти болуп эрткен. Көрүкчүлөр залында хостуг олут чок, кассада билет төнген.

Ховар дээн тускай үнүг, ынак ыраажызының концертин чоокта көрбээн болгаш, көрүкчүлөр концерт эгелээрин четтикпейн манап ораы илдең. Элээн-не манаткан соонда, концерт ам-на эгеледи. Чылдагаангы-ла саадап турган чүве боор оң, ындыг болганда, көрүкчүлөргө ужурун тайылбырлап каар турган де, Шала шыжыгып орган көрүкчүлөр ынак артизи көстүп кээрге, дораан-на «аязы» хона бердилер.

Чээрби беш чыл бурунгаар ырлап эгелээни, ам ат-сураа алдаржаан «Аян» ансамблиниң үделгези-биле Галина Сюрюн улай-улай ырлап-ла тур. Кымгадаа эң-не эргим кижии авазы-ла

болгай. Галина Алексеевна авазынга турскааткан шүлүк, ырыларын бараалгатты. Талантылыг улус дески салым-чаянныг болур джири-ле чөп. Галина Сюрюн чүгле ырлаар эвес, а шүлүктү-даа чогаадыр салым-чаянныг кижидир дээрзин көрүкчүлөр чаа билдирис. Боду ышкаш, бүгү назынында библиотека эргелекчилеп ажилдап чораан авазының оворхевири, аажы-чаңы, ажил-агыын чаңгыс чер-чурттугларының оң дугайында сактыышкын чугааларын – дөгезин уруу шүлүнде кириген болду.

Көрүкчүлөр сценаже үзүктел чок үнүп, куспак долу чечектерни ыраажыга тутсуп-ла турдулар. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының өмүнээзинден Екатерина Матвеева, ТР-ниң Төлээлекчилер палатазының өмүнээзинден Дандар-оол Ооржак, ТР-ниң Культура болгаш сүлдө-сүзүк яамызындан сайыт Зоя Самдан, ТР-ниң Херээженнер эвилелиниң даргазы Ирина Очур, хоочун культура ажилдакчыларының мурнундан Саадак Салчак, Кызыл хоорайның мэриясының төлээзи Людмила Волгина, республиканың профэвилелдериниң, республика типографиязының өмүнээзинден элээн каш төлээлер сценаже үнүп, кайгамчык чылгыч-чымчак сөстөрүн сөңнеп, суй белектерни юбилярга тудускан.

Галина Сюрюн концертинге композиторлар Владимир Токанын, Октябрь Саяанын, Геннадий Чаян-Хөөнүн, Олег Сарыгларнын, Алена Иомужалтын, Данзын Кертик-оолдуң, Борис Чамбыттын болгаш өскелерниң-даа ырларын күүсетти. Көрүкчүлөр чечек тутсуп турар аразында, өөрү — эң баштайгы «аянчылар» үнүп кээрге, Галина Сюрюн «О! кырган эштерим үнүп келдилер!» дээр болду. Сочиге 1980 чылда эстрада ырларының конкурзунун лау-

«ЧЭЭРБИ БЕШ ЧЫЛ ЭРТКЕНДЕ...»

реады болган «Аянын» эң баштайгы ыраажылары, бөгүн Тываның болгаш Россияның алдарлыг артистери Кежиктиг Демир-оол база Надежда Шойгу, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Олег Сарыглар олар Галина Сюрюн-биле кады ырлажып, коллегазынга байыр чедирдилер.

«Гаялга турскаадып ырлап бээр бодап тур мен, эживистин эжи Орлан хорадай бербес-ле боор, мындыг кежээ ынакшыл дугайында ырлавакка кайын боор» — дээш, ынак херээженнге сеткилин ажадып турарының дугайында чараш ырны орус чечектерин, суй белектерин юбилляр коллегазы Кежиктиг Демир-оолче улаштыр дамчыдып бериле турган чүве болгай, бир чагаа хавы кээп дүжер орта, Галина Алексеевнаны көрбээн деп бодааны ол ыйнаан, Кежиктиг карманынче суга кааптар бодаан хире, ындыг амыр чүве кайда боор, эмгежок хөй, зал долу көрүкчүлөрнү утупканы ол ыйнаан, арны кызып, дедир карманындан уштур ужурга таварышкан болбас ийикпе (баштак, «шутка» дээр ийикпе).

Чадаана хем, Бажың-Алаак суур, Баян-Дугай дугайында ырлар ол кежээ чаңгыланганы чугаажок. Ынчангаш ырактан келген аалчы-көрүкчүлөр — чадаанажылар, бажың-алаакчылар сценаже чыскаалыпкан үнүп, байыр чедирип, ат-сурагылыг ыраажызын куспактап, ошкап турда, мырыңай төнчү чок де.

Галина Сюрюн ийи кыстыг: улуу Москва хоорайда студент, а

бичиизи — школачы. Оларынга турскаадып, Надежда Шойгубиле кады «Өпей ырын» тааланчыг кылдыр ырлаштылар. Бо ийи ыраажы «Ырлаар Маадыр-оол» деп чонунуң адап-шолалап кааны улуг өгбезиниң салгалдары, угбашкылар уруглары дээрзин билбес көрүкчүлөр ол кежээ билип ап, оларны магадап орду.

Галина Сюрюн РФ-тиң Күрүне Думазының Культура комитединиң даргазы Иосиф Кобзоннун Хүндүлүг бижии-биле болгаш профэвилелдерге кызымаккай ажылы дээш РФ-тиң профэвилелдериниң медалы-биле шаңнатты. Бо кайгамчык энергиялыг, идепкейжи, чогаадыкчы херээжен ол шаңналдарга ылап-ла төлөптиг дээрзин изиг-изиг адыш часкаашкынарны бадыткап турду. Ыраккы Мөңгүн-Тайга кожуунунуң культура килдизиниң эргелекчизи

Ульяна Хертек (боду база кайгамчык чараш үнүг ыраажыла болгай, билер бис) байыр чедиргеш, Галина Сюрюнну ховар дээн ыраажы, чараш херээжен Эдита Пьехага дөмейлеп, оң чогаадыкчы ажылын бедии-биле үнелеп чоруурун чугаалады.

Галина Сюрюннун бенефизичүректерни хөлзеткени чугаажок. Чонунуң ынак артизинге, ТР-ниң культура болгаш сүлдө-сүзүк сайыдының оралакчызынга, культура ажилдакчыларының профэвилелдериниң удуртукчузунга моон соңгаар-даа улуг-улуг чедиишкиннерни, аас-кежикти, кадыкшылды күзеп каалы.

Светлана БАЛЧЫР.

Чуруктарны юбилейлиг кежээден Василий БАЛЧИЙ-ООЛ тырттырган.

Башкылар следу

«Эрзин-2006» мөөрей

2006 чылда Эрзин кожуун тургустунганындан бээр 65 чыл оюн демдеглээр. Кожууннун девискээринде бүгү-ле ажил-чорудулга юбилейге уткуштур алдынып турар.

Культура-массалыг хемчеглер көрдүнгөн план езугаар февраль, март, апрель, май айларның иштинде болуп эрткилээн. Мөөрей бүрүзүн сумуларның культура бажыңнарынга үнүшкүнүг эрттирерин болгаш шаңналдарын культура килдизи база сумуларның чагырга, культура бажыңнары харылаарын доктааткан. Болуп эрткен хемчеглерни тодаргайлаарга мындыг:

Шүлүк болгаш калбак чогаал мөөрейинге ниити 19, оң иштинде 12 улуг назылыг база 7 аныяк шүлүкчү РФ-тиң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, шүлүкчү, моол, орус дылдардан чогаалдар окулдурукчузу, шажын ажилдакчызы Роман Дамдынович Лудуп; РФ-тиң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү, «Репин» аттыг күрүне шаңналының эдилекчизи, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы Бригад Санчевич Дүпчүр олуржуп, мөөрейни түннээн.

Мөөрейниң тилекчилери — «калбак чогаал» адырынга Б.С. Дүпчүр, «шүлүк» адырынга аныяк шүлүкчү Вадим Чыкай шылгарап, акша шаңналы болгаш өртектиг белектерни алганнар.

«Эрзин-2006» деп, Эрзин дугайында чаа ырларның мөөрейинге 12 бот-тывынгыр

композитор киришкен. Мөөрейниң дургузунда көрүкчүлөрнү кулаанга кандыг чараш, онза, тааланчыг ырлар кутулбаан дээр! Ылаңгыя хоочун башкы Сайзов Сарагайның (Бай-Даг), Орус-оол Сюктермааның (Мөрен) бижээн ырлары чонда калбаа-биле нептерээн болгаш шупту билер. Мөөрейге чаа, кончуг чараш «Эрзинимниң коңгулууру» деп ырны (сөзү Алефтина Яндааны) Игорь, Айдысмаа Көшкендейлер эккеп, бараалгатканнар.

Мөөрейниң түннелинде, Сайзов Сарагайның «Бай-Даг кызы», «Дөнен-Шилги», «Чечек шупту часты берди» деп ырлары тилекчи болган. 2-ги черни Александр Хумбуннун «Мээң чуртум Эрзиним» база Айдыс Араптаннун «Чүгүрүктөр ораны сен» деп ырлары алган.

Кожууннун уран шеверлериниң аразынга «Чурук болгаш уран кылыглар» мөөрейи Сарыг-Булуң сумузунга болуп эрткен. Ниити 28 уран шеверлер киришкен. Холдан аргып, даараан, чазап, кылган ажилдарын хуу шеверлер, Эрзин школазының «Милена» аттыг модель агентилели (Ховалыг Ч.К, Ондар Т.О) болгаш өскелер-даа бараалгаткан. Оон түннелинде, шаңналдыг черни «Эң-

не эки даараан ажилдар» дээш Бай-Даг сумузундан аныяк даараныкчы Сайын Чейнеш алган, «Эң-не аргаан ажилдар» дээш Эрзин сумузундан Каваа Ольга Бимбаевна алган.

Нарын сумузунга «Танцы-самны» мөөрейинге 10 танцы коллективтери кээп, көрүкчүлөргө янзы-бүрү чоннарның, амгы үениң танцыларын бараалгатканнар. Нарын, Эрзин, Мөрен, Булуң-Бажы сумуларындан танцы коллективтери танцы-самын көргүскен соонда, 1-ги черни Нарынның (танцы тургузукчузу З.О. Сеңги) алган. 2-ги черде — Мөренниң база Эрзинниң коллективтери. «Элдек шыңгырааш» деп самны эң-не чараш күүсеткен дээш Эрзинниң культура төвүнүн коллективи (удуртукчузу Ш.Ч. Монгуш) тускай шаңналды алган. Бо бөлүктүн танцы хептерин «Милена» модель агентилели онзагай даараанын жюри демдеглээн. «Эң-не тергиин танцы тургузукчузу» деп атты Эрзин Культура бажыңының директору Ш.Ч. Монгуш алган.

Улусчу театрларның болгаш ши бөлгүмнериниң аразынга ши көрүлдөзи Мөрениң Культура бажыңыга болган. Мөрениң улусчу театры 2 шиини көргүскен, Ойдан-оол Хөвөңмейниң «Тооруктар болгаш яблок-

тар» деп тоолчугажынга көргүзүгүнү улусчу театрың режиссеру Бичелдей Санчымаа салган, Михаил Дуюнгарның «Бөрү дүнү» деп чечен чугаазынга «Кандыг хайга алыстың, оглум?» деп шиини улусчу театрың чурукчузу Степан Доктаалай кончуг таарыштыр кылган. Ук ши амгы үениң эң-не чидиг айтырыглары — арагалаашкын, наркомания, оор чорук, корум-чурум үрээшкенин көргүзүп турары-биле ылгалып 1-ги черни ээлээн, Булуң-Бажы сумузунуң коллективи Ч.Ондарның «Сонгулда» деп шоодуглуг драмазын бараалгаткан.

«Эң-не эки эр роль» деп шаңналды Радж Тангыт, «Эң-не эки херээжен роль» шаңналды Бичекыс Шимит алган. Мөрениң улусчу театрының хоочун артистери Чиктимаа, Откун Сарагайлар «Мөрениң улусчу театрының артистери» деп тускай шаңналды аныяктарга үлегер-чижээн көргүзүп чорууру дээш алганнар.

Эрзинниң янзы-бүрү адырларда ажилдап чоруур аныяк специалистериниң аразынга «Эрзинниң алдын салгалы» деп мөөрей төп Культура бажыңыга болуп эрткен. Башкылар, эмчилер, иштики херектер килдизинден, культура ажилдакчылары, аныяк малчыннар болгаш өске-даа

адырлардан аныяк специалистер боттарының мергежилдерин чонга рекламалап, бодунуң эртемниң кайы хире билерин көргүзүп, янзы-бүрү айтырыгларга харыялап, уран талантызын бараалгаткан соонда, тилекчилер тодараттыңан: «Эң-не тергиин аныяк башкы» деп шаңналды Эрзин школазында төөгү башкызы Аржаана Калдар-оол, «Эң-не тергиин иштики херектер ажилдакчызы» шаңналды Мөрен сумузунуң участок төлээзи Байыр Идам, «Эң-не тергиин аныяк эмчи» шаңналды Эрзин эмнелгезиниң эмчизи Алдынай Идам, «Аныяк малчын» шаңналды Нарын сумузунуң аныяк малчын өг-бүлөзи Аян-оол, Динара Шойжулчактар, «Эң-не тергиин культура ажилдакчызы» шаңналды Мөрен сумузунуң библиотекары Зарина Хобига алганнар. Конкурстун тилекчилери Кызыл хоорайга болуп эртер «Азияның төвүнге ужуражылгалар» делегей чергелиг фестивалга киржир эргени чаалап алганнар.

Ниитизи-биле Эрзин кожуунда бүгү-ле албан черлери 65 чылды төлөптиг уткуур дээш көдүрлүүшкүнүг ажилдап турар.

А.САТ,
Эрзин кожуун чагыргазының культура, спорт болгаш аныяктар политиказын чорудар килдизиниң эргелекчизи.

• Ооржак Самбуунун 90 харлаанынга

• Сүме

УШНАН БАРТАН ЭЗУР

Ооржак Баян-оол огу Самбуу 1916 чылда көшкүн Ооржак Баян-оолдун өг-бүлөсүнө төрүтүнгөн кара чаңгыс оол. Шаанда ол Манчы Хаан уезинде кара чаңгыс оол кандыг-даа кем-херек үүлгеткен болза, ооң амы-тынынга четпес хоойлу турган чүве-дир. Чүгө дээрге кижиниң салгалын үзүп болбас. Кыдатка ол төрө 1912 чылда күрүнө эргилдезиниң түнелинде буурап дүшкөн. Ооң ачызында даштыкы Моол Кыдаттан Россияның деткимчези-биле чинги-биле чарлып алган. Урянхай хааның Россияның хайгааралынга (4. 04. 1914) кирген. Беш чыл болганда, Россияга болза, күрүнө эргилдези (1917 ч.) болган.

Аңаа удурланган ак шериг хамааты дайынын кыпсып үндүргөн. Ооң коргунчуг чалбыыжы бүгү Сибирьни, Ыраккы Чөөн чүктү шыва ап, харлыг баштыг Саян сыннарын ажыр өскөзш, Моолдун ховуларынче хөрлээлп кире берген. Актар биле кызылдар каш чыл иштинде ачыр-дачыр тутчуп келген түнелинде, кызылдар тиилеп, совет эрге-чагырганың ачызында Тыва Арат Республиканы тургусканын билер бис. Ук эрге-чагырга тыва бижикти чогаадырынга дузалажып, көшкүн чоннун ажы-төлүн эртем-билигге өөредип, оон-даа көвей эки чүүлдерни кылган.

Ынчалзажок 30-40 чылдарда политиктиг шаажылаалдар кедеп, күш-биле колхозтаашкынга, социализм тургузарынга удурланган ызыгууру бай-шыырак (феодал), лама-хам дээш, чүс-чүс кем-буруу чок кижилерни тудуп-хоругдап, шаажылап, адып-боолап турганын чон кажан-даа утпас. Ол хамчыктыг аарыг Тыва Совет Эвилелинге кирген соонда-даа доктааваан. Ам «буржуаз-националист» дээш нүгүлдөп, тудуп-хоругдаар апарган. Ол шагда орус кижини орус дивес, «хамааты» дээр. Эрге-чагырганы шүгүмчүлөп, чаңгыс сөс-даа эдип болбас. Ажы-биле чугаалаарга, чаңгыс кижиге, ада Сталинге чүдүүр турган коргунчуг шаг-дыр ийин. Ам бистиң маадырывыс дугайында.

«Аът болуру кулундан, кижилер болуру чажындан» деп үлегер сөс кончуг шын. Самбуу бичинзинден өөрөдилгеге сундулуг, бот-өөредилге-биле база сөөлүндө чайлаг школазынга тыва бижикти тергин өөренип алгаш, 16 харлыгында Эрги-Барлык сумуун даргалап турган. 1935 чылда ону коммунисттик университетке (Москва) өөредип чорудупкан. Мергезилдиг аныяк эр Тывазынче чанып кээрге, «Арэве шыны» солуннун харысалгалыг секретарынга томуйлаан. ТАРН Төп Комитеди Самбууну 1939 чылда Москвада Чөөн чүк институтунче ажилдадып чорудупкан. Ол аңаа хелемечилеп ажилдавышаан, институттун төөгү факультетин өөренип дооскаш, улаштыр аспирантуразынга кирип алган. Аңаа Ооржак Самбуу «капиталисттик эвес, социалисттик орук-биле ТАР-ны хөгжүдеринге Тываның Араттың Революстуг Намының ролу» деп диссертациязын бижип турган. Кадыг-дошкун дайын чылдарында өөренимшаан, москвачыларга дузалажып турган дээш ону «1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга эрес-маадырлыг күш-ажылы» дээш медаль-биле шаңнаан.

1945 чылда төрөөн Тывазынче чанып келгеш, баштай СЭКП Тыва

обкомунун лекторунга, оон соонда Тываның эртем-шинчилел институтунга ажилдап турда, 1946 чылдың июнь айда ВКП (б) кежигүнүнден үндүргөн. Совет Чазакка удур агитация, суртаал непереткен, партия ажилдакчыларынга удурланып турган деп нүгүлдөп тургаш, 1947 чылдың ноябрь 6-да тудуп-хоругдаан. Ону арта «ок-боолуг, айыылдыг контр» дээш өжегээр нүгүлдөп тургаш, ооң бажынын күрүнениң айыыл чок чериниң дүжүметтери үжөп-чиндээш, ок-бижек-даа, боо-моңгу-даа тыппаан. Ооң бажынында Москваның Чөөн чүк институтун дооскан диплом, бижип алган диссертациязы, ном-дептерлер, аспирантурага өөренип турган база кандидат минимумун дужаап алган дугайында профессор П.И.Фесенконун ат салган шынзылгазы база амы-хууда документилеринден башка, чүү-даа чок болган.

Бо-ла бүгү документилерни 1947 чылда хавырып алгаш, күрүнениң айыыл чок чорук чериниң майору Меерович дээрзи ол черниң складынга суккан дугайында шынзылга бар. Чоокта чаа (13. 02. 06ч.) РФ-тиң Федералдыг айыыл чок чорук чериниң республикада албанының удуртулгазынче О.Б. Самбуунун оода бижээн ажылын дедир эгидип бээр дугайында бижик чоруткан бис. Оон харызында (28.02.06) шыгжаар хуусаазы эрткен ужун хураап алдынган чүүлдерни узуткап каапкан, дедир эгидер кандыг-даа аргавыс чок деп бижээ.

Ам канчаар. Совет үеде «айыыл чок чорук чери» дигир албанның дүжүметтериниң үүлгедиглерин амгы дүжүметтер харыылаар эвес.

Ооржак Самбуу кандыг-даа буруу чок дээрзи үстүндө бижимелден илден. Ынчалзажок ону 1946 чылда чүгө 30 хар четкелек турда, «чоннун дайзыны», «аңгының бүтпес идегеди» деп кандыг-даа шынзылдыг чок политиктиг сөстөр чыпшыр туткаш, 25 чылда онзагай политиктиг лагерге эрттирери-биле шиидип каарга, Карагандада сталинч лагерниң кижилерине аргажок кадыг-берге хилинчээнге шыдашпайн, 1949 чылда өкпе арааш, ол-ла черге өлгөн.

Бо дугайында бир-ле дугаар «Шынга» (04.07.89.) Тыва АССР-ниң прокурорунун дузалакчызы, юстицияның дузалакчызы Шагдыр Куулар бижээ. Бо юрист И.Сталин үезинде езу-дүрүм чок үүлгедиглерни илередиринге киржип турган.

Дараазында «Тываның аныяктарына» (27.01.90) Ооржак Самбуунун төрөлдери Мандумакай, Барбалдай, Довунчук, Оолак, Окпан-оол, Эжээн-оол, Ким-оол, Болат Ооржактарның «Ывыс килевис-тир» деп чагаазы үнгөн. Оон соонда ол-ла солунга А.Дугержааның «Самбуу башкы» (01.02.1990), оон «Халаптыг чылдарда халаптыг кара нүгүл» («Шын», 21.11.1992), 1993 чылдың апрель 28-те «Хемчиктин сылдызы» солунга Ким-оол Сарыг-Донгактын «Дерзи репрессияга таварышкаш», Сарыг-оол Салчактын «Адын меңгезиткен», Артем Борбак-оолдун «Политиктиг нүгүлгө таварышкаш...» («Шын», 16.06.93), Маадыр-оол Сааяның «Баштайгы тыва эртемден» («Хемчиктин сылдызы», 23. 03. 1996) дээш чергелиг

материалдары парлаттынгылаан. Оларны оон хеймер дуңмазы Ким-оол Сарыг-Донгак чыгган. Ында бижээн чүүлдерни каталтап-даа канчаар. Ылаңгыя истелге, өчүк, суд дээн ышкаш билишкннер хоозун чүве ышкажыл. Кижини нүгүлдөп тудуп алгаш, езу эдерген авыастыг кижилериниң ажылыдыр. Эскерип көрүнер даан. О.Самбуу дугайында эң-не баштай прокуратура ажилдакчызы бижээн, өскелери аңаа улажы берген. Оларның аразында политиктиг шаажылаалдыг бир хей-аът кирикчизи АРШ-тын командири С.Борбак-оол база бар. 1938 чыл. ТАР-ның Чазак баштыңарын шаажылаар бүдүүзүндө ол «Шын» солунга узун кыйгырыг үндүргөн. Ам оон чүгө дерт одуруг:

*Ачылыг революстуг херээн
Араатан Японияга садар дээн
Арат чоннун өжээниг дайзыны
Авыастыг Чурмит-Дажы.*

Полковник Борбак-оол репрессия дугайында чугаалажырын үстүүрдөн чөпшээрелтерге, кончуг идепкейлиг киржип, С.Токаны колдуу буруудадып, «элезинде боолаашкыннар» деп дептержигешти бижизе-даа, айыыл чок чорук ажилдакчыларының аңаа киржилгезиниң дугайында тодаргай чүве биживээни харааданчыг. Ындыг ажил төөгүнүң алыс шынын тодарадырынга кончуг ажыктыг болур ийик. Калган кижини чеже-даа бактаарга, төөгүнүң шыны чүгө оон-биле холбашпаан.

О.Самбуунун чедир бижип, камгалап четтикпейн барган диссертациязының чүгө адын безин номчуурга, ол националист, Тываны СССР-ге катканынга удурланыр хире кижилер эвес. Ол үениң езузунга кижизиттинген, коммунист-интернационалдин хевирлиг. Ынчалзажок оон херээн чүгө нүгүл-биле кызыгаарлап, хөлүн эрттир бөдүүнчүдүп болбас. Чүгө дээрге ол баштай КУТВ-ту доозуп, колдуунда да политиктиг, идеологтук суртаал алгаш, оон соонда Чөөн чүк институтун (чөөн чүктү шинчилээр) доозуп, төөгү талазы-биле езулуг билигилг апарган. Ынчан хаанның Россияның төөгү школазының башкылары аңаа ажилдап турган боор.

Оон ужун аныяк оол Самбуунун угаан-медерелинге политика биле төөгү эртеми үскүлөжип, оон сагыш-сеткилин дүвүредип берген чадавас. Ындыг таварылгада кыдыра идеологтук үзелдиг нам ажилдакчызы-биле езулуг ханы эртемниг, төөгүнү ылап билер аныяк эр маргыжа-даа берген чадавас. Кандыг, чүү-даа болза чаа-ла эртемниң берге кокпазынче кирип, оон делгемнеринче ужуп үнер дээш чалгыннарын херип алган эзир дег аныяк эрнин оруун ол үениң чагыргалары дуглап каан. Ол кончуг хомуданчыг, харааданчыг-дыр. Оон салым-чолу меңээ ак-көк делгемнерже ужуп үнер деп чыда, араатанга чалгыннарын кестирген эзир сагындар-дыр. Ол бистиң аравыска чораан болза, бо чылдың март 30-де тозан харлаар турган ийик. Ооржак Самбуу Баян-ооловичиниң амгы салгалы өгбезиниң угун уктап, изин истеп, эртемденер болурун сеткилим ханызындан күзээр-дир мен.

М.БАЙЫР-ООЛ,
ТР-ниң гуманитарлыг шинчилелдер институтунун эртем ажилдакчызы.

ШЫҢҒЫ САГЫРЫ ЧУГУЛА

Чылдың-на республикага инфекция аарыгларның 44-ден 48 муңга чедир таварылгалары бүрүткеттинер. Ол аарыгларның структуразын анализтеп көөрге, грипп болгаш чидиг респиратор инфекциязының аарыглары кол черни ээлеп турар. Республика девискээринге бүрүткеттинген бүгү инфекция аарыгларының 83,5 хуузу оларның үлүүнге онаажып турар. Ол аарыгларның аразында ижин-шөйүндүнүн инфекция аарыглары эң-не чидии-биле тургустунуп турар.

Ниитизи-биле республикада чылдың-на ижин-шөйүндү аарыгларының 3 муң ажыг таварылгалары бүрүткеттинип турар. 2005 чылда ижин-шөйүндүнүн инфекциязының аарыгларының ниити түнүнүн талазы-биле 2004 чылга деңнээрге, 5,6 катап өскөн болуп турар.

2005 чылда сальмонеллез, дизентерия хевирин-биле аарыг таварылгаларның батканы демдеглеттинген. Паратиф-биле аарыг таварылгалар бүрүткеттинмээн. Ынчалза-даа, демдеглеттинген бадыйшкын дараазында чылдарда ижин-шөйүндүнүн инфекциязының чидиг айтырыгларын шиитпирлээринге салдар чедирбээн.

Ижин-шөйүндү инфекциязының эң-не хөй бөлүүнге, лабораторияга бадыйкаттынмаан этиология (61,7 хуузу) хамааржыр, оон соонда ижин-шөйүндү инфекциязының этиология-биле тургусканы (24,0 хуу) болуп турар. Эпидемиология шинчилелдериниң дөзүнүн баштайгы шинчилелдериниң талазы-биле медээлерниң көргүскени-биле алырга, араан кижилер сүт, сүттен кылган ажыг продуктулар, сметана, йогурт ажыглааннан база бичии уругларның продуктуларын шыгжаарының чурумун хажытканындан болгаш хуусаазы эрткенден болуп турар.

Ижер суг хандырылгазының шынарының баксырааны аарыгының өзүлдээинге салдарлыг болуп турар, ол бир дугаарында микробиологтук көргүзүлгө талазы-биле хамааржыр. Ижер сугларның хирленип турар кол чылдагааны: суг дөстериң санитарлыг камгалалының чурумун хажыдып турарында, тудугларның болгаш суг чыылдырар четкилерниң баксыраанында, озал-ондакты үезинде эдип кылбайн турарында, эргежок чугула профилактиктиг септелге ажилдарын акшаландырабайн турарында болуп турар. Амыдыралчы байдалдан аарыгының дамчып кээри чидии-биле тургустунуп турар. Ол бир дугаарында, чурттакы чоннун чавыс культуразының түнелинде, бүдүрүлгелерниң хөй-ниитиниң чеменилге черлериниң ажылының чурумунда хажыдышкыннардан болуп турар.

Аарыгының аш-чем таварыштыр дамчып кээри база демдеглеттинген. Рейд хыналдаларының түнели-биле алырга, санитарлыг негелдеге дүүлүшпес аш-чем продуктуларының деңзигүүрү улуг болуп арттышаан (сүт болгаш ажай берген сүт). Орта Красноярск крайның болгаш Хакасия Республиканың бүдүрүлгелериниң бүдүргөн продукциязы хамааржыр, тус черин болгаш база даштыкыдан келген продуктулар база кирип турар.

Ижин-шөйүндү инфекциязын непередиринге кол рольду суг ойнап турар. Хайындырбаан суг ижин-шөйүндү аарыгларын непередириниң кол дөзү. Ижин-

шөйүндү инфекциязының бактериялары аас таварыштыр кирип турар. Халдавырлыг микробтар аарыг кижиниң ажылаан чүүлдерин дамчыштыр халдап болур. Орта ручка, ойнаарктар, номнар, солуннар, акша, ылаңгыя металлдан кылган чүүлдер хамааржыр.

Инфекцияны непередириниң кол хевирлери дараазында чүүлдерге чарлыр: амыдыралчы халдавырдан, аш-чем продуктуларындан болгаш сугдан. Ижин-шөйүндү инфекциязының өөскүдүкчүлери иштики байдалга үр болгаш турум камгалаттыннып артар, оларның хөй кезин чавыс температураны эки шыдажып эртер. Ижин-шөйүндү инфекциязының өөскүдүкчүлериң кол дамчыдыкчылары сээктер болуп турар, олар боттарының бут даваннары аш-чем дамчыштыр тарадып турар.

Ижин-хырын аарыгларының инфекциязының кол дөзү аарыг кижилер азы бактерия дамчыдыкчылары болуп турар. Ижин-шөйүндү аарыгларын бичии уруглар хөйү-биле аарып турар. Ол аарыглар-биле чайгы-күскү үеде кижилер хөйү-биле аарып турар, ногаа болгаш каттарның сезону-биле холбашкан, суг чурумунун хажыдышкыны, микроорганизм-нерин өзүп көвүдээринге таарымчалыг байдал база тургустунуп кээр.

Ижин-шөйүндү инфекциязы колдуунда ижин-кырынга улуг хораны чедирер болгаш дараазында чүүлдер баш удур билдинип кээр: температура бедир, шырыныгар, баш аарыыр, шаг чок, аш-чем чиир хөңү бадар, куустар. Бо байдал грипп-биле араанынга колдуу дөмей болур. Мындыг аарыг кижилер уруглар албан черинге кончуг айыылдыг инфекцияның дөзү бооп болур.

Ижин-шөйүндү аарыгларын эгезинде-ле билип, эмнедип алыры чугула, кажан кырын болгаш ижин-шөйүндүгө бичин-ле эскерлишкннер болу бээрге, дораанна эмчиге четкени дээр. Орай азы шын эвес эмнээшкнниң түнели хоочураан аарыгга чедирип болур. Кажан-даа боду эмненирин чорудуп болбас. Шак ындыг чажыт эмнээшкнниң түнели инфекцияны непередиринге чедирип болур. Аш-чем бүдүрүлгелеринге болгаш уруглар коллективинге ажилдап турарларга бактерия чедиркичлери онза айыылдыг. Ындыг ажилдакчы продукту-н хораннавышаан, хөй кижилерге аарыгны халдадып болур.

Сальмонеллез профилактиказынга санитар-гигиеналыг негелделерни шуптузун шыңгы сагыры чугула. Белен аш-чемни: эттен паштеттерни, хайындырган колбасаларны, котлеттерни соок черлерге шыгжаар. Ажык азы хаагыл шил саваларга шыгжаан консерваларны аш-чемге ажыгларын шуут хоруур.

Ынчал кээрге, ижин-шөйүндү инфекциязының аарыгларының профилактиказының кол үндезини санитар-гигиеналыг, коммунал, экологтук болгаш социал угланышкыннары шыңгы сагыры чугула, ол аарыгны бадырар болгаш чавыс байдалга турум тударынга чедирер.

Ольга МОНГУШ,
Хереглекчилерниң эргелерин болгаш кижиниң чаагай чоруун камгалаар талазы-биле Федералдыг албаның Тыва Республикада девискээр эргелиниң кол специалисти.

Кижиниң кижиге болуп хевирлеттинеринге өг-бүлө улуг салдарлыг. «Хол изин бут чандыр баспас» деп тыва улус чугаалажыр. Ада-ие кандыг болдур, ажы-төлү ындыг болур дээни ол.

Бурунгу тыва өг-бүлелерниң онзагай чүүлү — өг-бүлө кижизидилгезинге улуг кичээнгейни салып чорааны. «Оол уруг отка-көске дүшпөс болза, омакшылдыгы эки, кыс уруг аксы чыдый бербес болза, артык сөс чогу эки» деп үлегер домак бар. Ооң кол утказы оол уруг эрес-дидим чоруур болза эки, кыс уруг хөй чугаага ынак эвес болза эки дээни ол.

Уруглар кижизидери — бистиң амыдыралывыстың эң чугула кезээ болур. Өг-бүлөгө кижизидилге чаш уруг төрүттүнүп келген хүнден эгелээр. Кижизидилге дугайында сураглыг педагог А.С. Макаренко мынчаар чугаалаан: «Шын кижизидилге — бистиң аас-кежиктиг кырган назыны-выс, багай кижизидилге — бистиң келир үеде човулаңывыс, караавыс чажы, өске улустуң болгаш бүгү чурттуң мурнунга бистиң буруувус болур».

Мөзү-бүдүштүг кижизидилгени чедишкенин чорудары ада-иениң уругларына ынакшылындан, күш-ажылга хандыкшылындан хамааржыр. Ооң база бир негелдези — уругларның аажы-чаңында, сагылга-чурумунда эки чүүлдерни эскерери, ону шын, чөптүг ажыглаары.

Тыва чон үе-дүптөн бээр-ле онзагай мөзүлүг, угаан-сарыылдыг, кээргээчел, дузааргак, төрөлзирек, уян-чымчак, биче сеткилдиг, шынчы, бойдус-биле хини тудуш харылзаалыг, эскеричел, эрес-омак, ажыл-ишти, аңчы, малчы, сагынгыр-тывынгыр, чечен-мерген бөдүүн бүдүштүг бооп келген. Бо-ла бүгү чараш мөзү-бүдүш тыва чонга салгалдан салгал дамчып келген болгаш оларның сагыш-сеткили байлак, арыг, бай чораан. Улустуң чаагай депшилгелиг чаңылдары хамыктың мурнунда кижизидилге херээнге бараан болуп, кижиниң иштиги мөзү-бүдүшүн хевирлеп келген.

Кандыг-даа чон бодунуң салгалчылары аныяк-өскенни төлөптүг кылдыр кижизидип, ажы-төл келир үеде эртем-билиглиг, культуразы бедик болгаш кижизиг болзун дээш бүгү күжүн өргүп чоруур.

Тыва чоннуң философу угаадылар сиңген улусчу өөрединде болза эң-не кижизиг кижиге дээр-ле, ак сагыштыг, эки сеткилдиг кижиге болур. Тывалар «Кижиге экизи — хүн, кижиге багы — чылан» дийр. Чон кижизиг кижини, мөзү-бүдүштүг чаңы хүнге дөмейлеп чорааны ханы утка шынарлыг. Чырык өртемчей кырында бүгү-ле амылыг бойдуска хүнден артык ачы-дузалыг чүү турарыл? Эки кижиге ол дег, кижилерге, ада-иениң, ха-дунмазынга, дөргүл-төрелинге чылыгы-даа, чырыкты-даа шаңнаар. Ол бодунуң энергия-

Бистиң тыва чоннуң чүдүлгези катап хөгжүл-сайзырап турарына кым өөрүвөс боор. 1993 чылдан эгелеп, бо хүнге чедир, XIV Чырыктылыг Далай-Ламаның Россияга төлээни кылдыр хүндүткелдиг Геше Джампа Тинлей башкы чаларан. Ол Тывага келгеш, буддизмниң судур, тантра, махамудра өөредилгенин долузу-биле берген. 1992 чылда Тыва черге XIV Чырыктылыг Далай-Лама башкывыстың чаларак кээп чораанын кижиге бурузу сактып арткан.

Оон бээр чоннуң хөй кезини чүдүп эгелээн. Чүдүлгө чүгө хереги? Мен бодаарымга, чүдүлгө шын чурттаарына херек. Чүдүр кижиниң иштиги сагыш-сеткили бай, корум-чурумун шыгыг болур болгаш туруштуг, шынчы болур. Кандыг-даа кижиге чүдүлгени үнелээр ужуруг. Ол дээрге эң дээди, бедик медреселдиг болуру.

Ынчангаш мен оглумну 9 класс дооскан соонда, хүрээге хуурак кылдыр өөредип киридим. 5 хире ай өөрөнгөн соонда, ону өске өөрлери-биле кады Индияга барып өөренир деп Камбы башкы деткип сүмелээн. Бистиң бо

КИЖИЗИДИЛГЕНИН

зын харам чокка бээр, хүн дег ачылыг, авыралдыг болур. «Кижиге багы — чылан» дээрге кижиниң иштиги делегейинде кара сеткилдин, өзүнүң каразын, чүвени чедир бодап билбесин илереткен. Ындыглар амыдырал-чурталганы хөлөгелендирип чоруурлар.

Кара сеткил сеткээн

Кижиге
Хая көрнүп, коргуп чоруур.
Сеткили ак, чончу кижиге
Сестири чок,
дыштыг чоруур.
(Б. Доюндуп.)

Чараш, мөзүлүг кижиге кандыг кижил ол?

Бо айтырыг утка-шынар, ужурудуз талазы-биле улусчу педагогикада улуг черни ээлеп турар.

Ажы-төлдүң мөзү-шынарын илередирде томаныг, бүдүштүг, корум-чурумунг, сагыш-човангыр, оюн-баштак, тура-соруктуг, шова-шудургу дээш, өске-даа шынарларны ажыглап турар. Бо шынарлар аразында төрөлдешкек чок-даа болза, кандыг-бир онзагай талалары-биле черле ылгалдыг. Чижээ, чыткан хой тургуспас. Чылар-чылбас чаңныг топтуг-томаанныг.

Мөзүлүг кижиге. Барык-ла кара чажындан ак сеткилдиг, эш-өөрү-биле эл-найыралдыг, ажыл-ишке-даа корум-чурумунг, өөреничел, чаңчыгычал, улугларны хүндүлөп, а бичиилерни кээргеп, дузалап чоруур, чөптүл кижини мөзүлүг кижиге дээр.

Бүдүштүг кижиге. Бичиизинден эки кижизидилгени алган, бодунуң сөс-домаан чазай чугаалап чоруур, эткен сөзүндөн ойталавас, амыдыралга туруштуг, томаанныг кижиге болур.

Буянын кижиге. Чон аразына хүндүткелдиг, кижилерге бак сеткил чок, барын-чогун эш-өөрү-биле деңге үлежир. Берге таварылгада өске улуска дуза чедиреринден ойталавас, бодунуң билин, арга-мергежили-биле улустарга дуза чедирип чоруур кижини буянын кижиге дээр. Ындыг кижилер бак сеткил чок, чоннуң чаңчылын, езулалын хүндүлөп билер. Мөзү-шынар, аажы-чаң кижиге

зидилгезин тыва улус янзы-бүрү сорулгаларлыг, байлак утка-шынарлыг, хөй угланышкынныг кылдыр көрүп турар. Аңаа улай улустуң аас чогаалын, чамдык езулал чаңылдарын сайгарып өөренири артык эвес. Аас чогаалында үлегер домактарның, чечен сөстөрү онзагай чүүлү болза, кижилерниң аажы-чаңына чедер-четпестерни чиге сөглээн болуру. Чижээ:

Чамдык айтырыглары

Кудай багы арлыр,
Кижиге багы арылбас.
Кижиге болуру чажында,
Аът болуру кулундан.
Кидистиң экизи - салыжында,
Кижиниң экизи - бүдүжүнде.
Чижең кижиге, хүндүткел чок.
Сиген чок шөлде,
амыдырал чок.

Төлөптигнүң төрели хөй.
Төөгүчүнүң чону көвей.
Улусчу педагогиканы школарда өөредип турар. Ынчалза-даа чамдык школарда өөредилге чогуур деңгелде эвес. Оон хараазындан өөреникчилер эки чаңылдарны чедир билбейн турар. Ожаавайн багай чаңылдарже сундулап турары чажыт эвес.

Кандыг-даа улустуң төөгүзү эки, багай чаңылдар-биле хол-башкан.

Эки чаңылдар:

1. Экиргек чорук. Аалчыны эвилеп-ээлдек бут кырынга уткуп алыр.

2. Шынчы, төлөптиг болуру.

3. Өске кижиниң чүвезин албас, ооң чөпшээрели чокка ажыглавас. Караа-биле көргөн, кулаа-биле боду дыңнаан чүвезин чугаалаар. Меге чүве чугаалавас.

4. Харам болбас. Бар-ла чүвезин эжи-биле үлежир. Харам чорук сөөлүндө барып чааскаан-зырак, эш-өөр чок артарынга чедирер.

5. Чижең болбас. Хоптак, чижең чорук багай, кедизинде барып кижиге үптээр чорукка-даа чедип болур.

6. Кежээ болуру. Кежээ кижиге хол куруг орбас.

7. Карбаң болбас. Карбаң кижиден кээргел чок, каржы кижиге үнери чайлаш чок.

8. Хүндүлээчел болуру.

9. Дузааргак болуру.

10. Улуургак болбас. Аксым бар дээш кайы хамаанчок эдерин болдурбас.

Багай чаңылдар:

1. Оорлаар чорук. Эң багай чаңыл, караа аш, кээргээр сеткил

чок, чүгле хүнүн бодап чоруур, арын-нүүрүн оксунган ийи-чаңгыс кижилерниң үүлгедии.

2. Мегелээри. Шынчы эвес. Эткен сөзүн ээлеп шыдавас. Меге ак болгаш кара боор. Ак мегеде багай сеткил чок. Чижээ: бир дириг амытанны өлүрер дээш келген-нерге ооң уун өскээр айтып бээри. Ол аңчы камгалаан ак меге. Кара меге нүгүл боор.

3. Каржы-хажагай чорук. Дошкун аажы-чаң кижини эки чүвеге чедирбес.

4. Алыкчак-чиксек, чазый-чилби чорук. Ол өрт-халап-биле

дөмей, кижини бак чүүлче алба-даар.

5. Чалгаа чорук. Ол угаан-бодалды чударайдыр, күш-шыдал, тура-сорукту суларайдыр.

Чаа тывылган багай чаңылдар: Карман оору, бажың оору. Шаанда Тывага карман оору, бажың оору деп чүве шуут турбаан. Амгы үеде уругларның эки мөзү-бүдүшүн хевирлээринге шаптыктап турар улуг халап, дайзын — арагалаашкын, наркомания, таакпы база азарттыг оюннар.

Арагалаашкын — ниитилелдин үзе шийтпирлеттинмейн турар нарын, чидиг айтырыгларының бирээзи. Янзы-бүрү кем-херек үүлгедишкенин үнер дөзү база ында. Арага, пиво — кадык-шылдың дайзыны. Ону ишкенин түннелинде, уругларның сонуургай эвээжеп, билин кызыыдаар. Бо багай чаңылдарже хандыкшаан тудум, ооң аажы-чаңы өскерлир. Шугулаачал, каржы, өжөш, тура-соруу кошкар. Багай кижилерниң салдарына белени-биле алзы бээр.

Таакпы кижини өкпе аарынынга, өкпе рагынга чедирер.

Наркомания — чээрби болгаш чээрби бирги чүс чылдарның халавы. «Нарке» дээрге бурунгу грек сөс, «көжээленип, шимчевестей бээр», «медерелин ышкынары» азы бөдүүн-биле очулдуруга, «тенектер аары», мөзүзүн оскунары дээр. Таакпы тыртары — наркоманияже орук. Ынчаар кирбизин эң бөдүүн оруу — таакпыдан ойталаары.

Бо бүгү багай чаңылдардан канчап чайлаарыл?

Өгбелерниң сагып чораан чаагай чаңылдарын аажы-төлге чажындан тура өөредип, чаңчыктырып кижизидер болза дээштиг. Эки-бакты ылган өөредип, багай чаңылдарже сундулавайн; эки чаңылдарны бодунче сиңирип, төлөптиг, топтуг-томаанныг, мөзү-бүдүштүг кижилер кылыры — ада-иениң, кижизидикчи башкыларның хүлээлгези.

Сарыг шажын

ЧОНУ ЧООРГАН, ХӨЙҮ ХӨЙЛЕҢ

чурттап турар берге үеviste пенсионер, чаңгыс бот аваларга уруглар өөредип алыры кончуг берге. Тыва чон шагдан тура дузааргак, хүндүлээчел, кээргээчел улус деп чүвени мен улуг улустарның чугаазындан дыңнаан мен. Ол үеде акша деп чүве чок, чүгле мал, чер дузазы-биле амыдырап чораан чүве. Ол база-ла берге үе-дир. Ынчан хой, малын куруг кылдыр бөрүге-даа кырдырып турганнар бар, ындыг улуска аалдар анай, хураганнар-биле дузалап чораан.

Бир катап Борбак-оол кырган-ачай сугунуң анай, хураганы дүне үер келгенинден, улузу билбээн, кырлып калган. Кожалары анай, хураган-биле дузалаан. Бир эвес кожазының тараазы дүжүт чок болган таварылгада, тарааны аалдар шупту кайы хирени бээрин боттары бодап бээр турган. Ындыг болганда, мен Камбы башкының сүмези-биле Суг-Аксынга

ачы-буян марафону эрттирип барганым ол.

Ону эрттиреримге мээң чонум, төрөл-дөргүлүм, эш-өөрүм, коллективим дыка-ла дузалады. Чер-чуртум улузунуң улуг деткимчези-биле, Камбы башкының дузазы-биле оглумну өөредип чорудуптум. Дуза чедирген организацияларны, хуузунда-даа дузалаан ак сеткилдиг эки кижилерни кая уттур мен. Дузазын көргүскен албан черлеринге бо организациялар хамааржыр.

1. Саң-хөө килдизи — Экер-оол Борбак-оолович.

2. Өөредилге — Светлана Анзатовна, Клара Достай-ооловна.

3. Эмнелге коллективи, улуг эмчи Маргарита Маадыр-ооловна.

4. Милиция коллективи, начальниги Дозурашович.

5. Пенсия фондузу — даргазы Лидия Тенек-Караевна.

6. Школа коллективи — директору Нина Александровна. Заву-

чузу Ольга Дондуповна, башкылар Калчан-ооловна, Римма Сайын-Белековна, Мария Достай-ооловна.

7. Кокуун чагыргазы — Иван Шываңович, Валентина Тоорукпаевна.

8. Социал хандырылга чери — даргазы Татьяна Дондуповна.

9. Культура чери — Доржу Монгушович, Оюмаа Хөөкүй-ооловна.

Меңээ боттары дуза чедирип келген ха-дунмаларымга өөрүвөс аргам чок. Оларга бо улустар хамааржыр:

Орлан Александрович, ооң өөнүн ишти Елизавета Бурбуевна, Карбы Доржуевна, Комбужап Алдын-оолович, Клара Хунажыковна, Марта Ооржаковна, Урана Санчай-ооловна, Лариса Декабровна, Татьяна, Өлзеймаа, Елизавета Дүгээвна, эң-не кол тибет дылга оглумну өөреткен болгаш эки аажы-чаңга кижизидип сургаан төп хүрээ Цэчэнлинг, Тываның

Төөгүден тура кандыг-даа чонну бүзүредип, кижизидип, хей-аът кирип чораан чүүл болза, чүдүлгө болур. Сөөлгү үеде Тывада сарыг шажынның хөгжүлдизи калбаа-биле непереп эгелээн. Теле-, радио-дамчыдылгаларда, солун-сеткүүлдерде ону доктаамал чырыдып турары өөредилгиг.

Шажын — сагыш-сеткилдин сүзүглели. Чүдүлгелиг кижиге беленде багай чаңылче сундулавас болур.

Улусчу педагогиканың бир кол кезээ болур мөзү-шынар кижизидилгезин өөренип тургаш, тыва

кижиниң бөдүүнүн, сагып чоруур чүүлдерин аныяк-өскенге билиндирери чугула:

— өске кижиге ажылдап турда, ажыл кылбайн олуруп болбас;

— кырган назынны, кырган кижини кыжырып болбас — олар ыдыктыг;

— хүндүлүг, бодундан улуг назылыг кижиге-биле маргылып болбас;

— улуг кижилер-биле баштай мендилежир;

— өске кижилерде, эш-өөрү-нерде бар бир чүве силерде чок болза, аңаа хомудава, ада-иезин ол дээш чектеп болбас;

— дөргүл-төрелин, ылаңгыя авазын чааскаанзырадып болбас;

— улуг кижилерниң, ада-иезиниң чөпшээрели чокка ырак черже чоруп болбас;

— хоозун, хөй чугаалыг болбас дээш, оон-даа өске.

Аныяк-өскенниң бо бүгүнү сагыры албан. Чүге дээрге ол келир үеде салгалчыларывыстың орук айтыкчылары-дыр.

Кижиге бүрүзү кандыг-ла-бир сагып чоруур ыдык чүүлүг болза, ооң сагыш-сеткили арыг болур.

Ыдык деп чүл? Ол дээрге бир-ле чүвеге бүзүрел, хүндүткел, чараш аажы-чаң. Оларга: авазы, төк дээш төрүттүнген чери, чурту, чону, дылы, үнүш-бойдус, суг, агаары, аң-меңи, дириг амытаннары, езу-чаңылдары, шажын-чүдүлгө хамааржыр.

Бо бүгүнү ыдыкшыдып, хүндүлөп, сагып чоруур кижилерниң сеткили биче, чымчак, кээргээчел, човаачал болур.

Бистиң келир үеви — уругларда. Ынчангаш амгы үеде ажы-төлдү мөзү-бүдүштүг кылдыр хевирлээри — амыдыралдың чугула айтырыгы, кол сорулгавыс.

Наталья КУУЛАР,
Мөгөн-Бүрөн ортумак школазының тыва дыл болгаш чогаал башкысы.

Камбы-лама эргелели Моолче виза алырынга, Индияже өөредиринге, Кызыл хоорайның Манджури организациязы Индия чоруур хуурак оолдарга бүгү талазы-биле сагыш-човап улуг дузазын көргүскеннер. Даа кожуунуң лама-башкызы Ондар Романың база улуг дузазын көрдүм.

Бо берге үеде менче көрнүп, мээң оглумга улуг дуза чедирип, Индияже чоруурун деткээн чонум силерге өөрүп четтиргенимни илередип, силер бүгүдениң каң дег кадык, узун назылыг, ажылыжиңерге улуг чедишкенин болурунарны сеткилим ханызындан күзөп олур мен.

Мээң оглум база амырап тур, силер бүгүдеге черге чедир мөгейип тур бис. Индияда Далай-Лама башкының улуг номналынга Суг-Аксының чону дээш ном номчуурун дилээр болган. Силер бүгүдениң оруунар ак, чоруунар бүдүнгүр болзун, уруг-дарыыңарга ак-көк дээрни күзөп каайн.

Александра ООРЖАК.
Суг-Аксы суур.

Республиканың школаларында

ХҮНДҮТКЕЛИН ЧААЛАП АЛГАН

Чойгана Ак-ооловна Уржанай - Тес-Хем кожуунун О-Шынаа ортумак школазында эге класстар башкызы. Аныяк-даа болза, эш-өөрүнүң болгаш ада-иелерниң хүндүткелин чаалап алган башкының өөренкичилери бо өөредилге чылын база багай эвес доосканнар. Аңаа башкының кичээлдерге эки белеткелдери, уругларның өөредилге-кижизидилге ажилдарына чаа-чаа аргалары ажыглап турары улуг салдарлыг. Өөренкичилери ынчангаш башкызынга ынактар.

республикада эки дээн школаларның бирээзинде ажилдап чоруур Чойгана Ак-ооловна коллективиниң хейниити ажылындан база чыда калбайн, оларга доктаамал киржип турар. Ол бо хүннерде кады ажылдап турар эш-өөрүбиле школаның чаа өөредилге чылынга белеткелинге - септелге ажилдарында хаара туттунган чоруп турар.

Юрий КӨК-ОЛДУН тырттырган чоруу.

Кожуунда хамаанчок

БАШКЫВЫС

Хензиг чаштан эгелээш, кырган-ава, кырган-ачаларга чедир, кижжи бүрүзүнүң эң-не ынак, бүгү назынында сактып чоруур башкызы турар. Ынчангаш бо удаа бодумнуң авам дег эргим, эң-не чараш, ынак башкым Жанна Чкаловова Севектиң дугайында бижикседим.

Башкым Бай-Тайга кожуунун Тээли ниити билиг ортумак школазында орус дыл болгаш чогаал башкылап, хей чылдарда ажилдап чоруур. Ооң доостурган өөренкичилери Россияның янзы-бүрү өөредилге черлеринге эртем-билигни чедип алгаш, ол-бо черлерде эки чурттап чоруурлар. Ол дээрге, башкының шудургу ажылының, аңаа ак сеткилдин-биле бердингениниң бадыткалы-дыр.

Жанна Чкаловова чүгле орус дыл болгаш чогаал башкылап турарындан аңгыда, бистиң 11 «в» класстың удурткучу башкызы. Клазывыста шупту чээрби бир өөренкичи бар. Оларның аразында кандыг кижжи чок дээр, он бир чыл ишти шупту кады өөренип келгештин, башкывыска ававыс дег эргеленип, кады төрөөннер ышкыш бот-боттарывыска дузалажып, ойнап-хөглеп, айлар, чылдарның солушканын эскербейн турувуста, школаны доозар үевис чедип келди.

Хостуг үеде башкывыс-биле чугаалажып, солун сактышкынар кылырынга

ынак бис. Бүдүн класс чылдың-на Тываның каас-чараш черлеринче походтарына сундулуувус аажок. Каракбиле көрүп алган черлериниң чурумалдыг бойдузу кижиниң сагыш-сеткилинге балалбас артып каар. Хүндүлүг башкывыстың бистерге неделя санында аңгы-аңгы темаларга класс шактарын, чоок-кавы хоорай, суурларның суралгы кижилери-биле солун ужура-жылгаларны эрттирип турганы дээш өөрүүр-дүр бис. Башкывыстың дузазы-биле школаның «Зарница», турисчи слеттарында черле чыдып калбайн, идепкейлиг киржип турдувус. Ылаңгыя класкывыстың спортчулары, Айдың Чүлдүмге, Янна Монгушка, Айдың Чанкакка, Айнаа Хертекке, Сувандии Донгакка чоргаарлары бис. Школага темалыг кезжээлерге, КВН оюннарга активчилеривис Сайлана Салчак, Олча Окпан-орл, Херел Дөре, Урана Салчак, Лада Ооржак, Владик Херте кезээде шаңналдыг черлерни ээлеп, класкывыстың адын сыкпайн чорааннар. Кожуунун чыл болгаш республи-

ликаның янзы-бүрү олимпиадаларына, конкурстарына эки өөренкичи эштеривис Абасбекова Махабат, Меңги Монгуш, Сайлык Монгуш, Янна Хертек чедиш-кинниг киржип турдулар. Он бир чыл ишти класкының шупту хана солуннарын, альбомнарын чурукчувус Артыш Салчак чуруп, каастап келген, аңаа база чоргаарланмас аргавыс чок. Клазывыстың бижиир чүүлдерге сундулуглары Шеңне Салчак, Чойган Тостан, Айлаң Саая келир үениң чогаалчылары, солун-сеткүүлдерин үргүлчү бижикчилери болурунга бүзүреливис улуг. Бо өөренкичилер школаның идегелдиг чөлеништери, ооң адын көдүрүп чоруур «сылдыстары-дыр». Бо бүгү дээрге-ле, башкывыстың күженишкенин ажалының түннели-дир. Ынчангаш башкывыска четтиргенивисти чараштыр, чечен-мерген кылдыр илердир сөстөр тыппас-тыр бис.

Жанна Чкаловова Севек школаның чоргааралы, башкы эш-өөрүнүң бүзүрелдиг эжи, ажы-төлүнүң эргим авазы. Бистер, ооң ээлчеглиг доозукчулары, башкывысты хүндүлээр, аңаа бүзүрээр бис.

Марта МАНДЫТ. Тээли ортумак школазының 11 «в» класкының өөренкичизи.

Конкурс эрттирериниң дугайында дыңнадыгга өскерилгелер кирирениң дугайында ДЫҢНАДЫГ

Чагыглар кирирениң талазы-биле төлээлеттирген орган — Тыва Республиканың Саң-хөө ямызы. Турар чери — Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18, каб. 110, 115, телефон 1-31-73, тел. факс: 1-37-05, электроннуг почта адреси: dgz_mfirt@gov.tuva.ru конкурс эрттирериниң дугайында дыңнадыгга өскерилгелер кирирениң талазы-биле медээлиг албан езузунун сайты: www.gov.tuva.ru 2006 чылдың май 27-де №60 «Тувинская правда» солунда чарлаан конкурс эрттирериниң дугайында дыңнадыгга өскерилгелер болгаш немелделер кирирениң характери:

- 1. Чымчак болгаш кадыг эт-херекселдерни, дериг-херекселдерни эккээри, ажилдың күүселдези.
2. Чагыкчылар, күрүне болгаш муниципалдыг керээлерниң эге өртээ (рубль-биле):

ТР—31672000 Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызы, ТР—2658000 Чуртталга болгаш коммунал ажил-агыйының талазы-биле агентилел, ТР—3500000 Эптештирилге шииткекчилериниң болгаш күрүнениң нотариус контораларының ажил-чорудулгазын хандыраарының талазы-биле агентилел, ТР—12750000 Культура болгаш сүлдө-сүзүк ямызы, ТР — 2214600 Өөредилге болгаш эртем ямызы, Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязы — 1716000, ТР — 2000000 Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилел, ТР—33000000 Кадык камгалал ямызы, муниципалдыг чагыкчылар (ТР-ниң КК ямызының кожууннарда эмнелге албан черлери (чөпшээрешкени-биле) — 6080000:

Table with 3 columns: Lot number (Лот дугаары), Lot name (Лоттун ады), and Estimated value (Эге өртээ). It lists various lots for sale, including land, vehicles, and equipment.

Читкенин барымдаалааш...

Олча Владимировна ООРЖАКТЫҢ адынга 2002 чылдың июнь 14-те Сүт-Хөл кожуунун Хер-Тайга ортумак школазының тывысканы А сериялыг № 8409801 аттестаның читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Ленин, 18 дыңнадып тур

Эрткен неделяда (май 29-тан июнь 4-ке чедир) республиканың девискээринге 138 кем-херек үүлгедии бүрүткеттинген, оларның 60-ын изии-биле истеп тодараткан. Аар кем-херектерден 1 өлүрүшкүн, кижиниң кадынын кара өжегээр хора чедирген 14 таварылга, 1 күштээшкин, 1 дээрбечи чорук, 11 үптээшкин, 67 оор чорук, 7 орук озалондаа болган. Наркотиктиг бүдүмел хавырган 8 таварылга демдеглеттинген.

Май 29-та эртенги шакта Барыын-Хемчик кожуун эмнелгезинге солагай будунда кемдээшкенин эзирик херээженни эккелген. Истелгеден билдингени болза, когараан херээжен кижиге кемдээшкенин ооң ашаа кады арагалаашкын үезинде чедирген. Өгнүң эр ээзин туткан болгаш кеземче херээн оттурган. Республикада шак мындыг чижектиг, дөргүл-төрөл улус аразына кады арагалаашкынның түннелинде бооп турар

кем-херек үүлгедиглериниң саны чылдан чылче эвээжевейн, немежип турары дүвүрелдиг байдалды тургузуп турар.

Ол-ла хүн Чеди-Хөл кожуунун Сайлыг суурга күштээшкын болган. Кудумчуга эзирик чорда, ону садыг артыне күш-биле аппарат, күштээшкенин дугайында когараан херээжен кижжи дыңнаткан. Дыңнадыг кирген дораан шагдаа ажилдакчылары оперативтиг истелге ажылын чоруткан. Каразытырып турар кижжи туттурган болгаш буруузу миннип

турар.

Май 30-де Улуг-Хем кожуунга өлүрүшкүн болган. Шагаан-Арыг хоорайның бир чурттакчызы картофель олуртур дээш өөрүбиле кады арага-дарылыг шөлче үнүпкен. Оларның чанында участокка картофель олуртукчузу шак-ла ындыг эзирик байдалды турган боорда, бодунуң участогунда сери иштинге боону база шыгжап турган болган. Удаваанда оларның аразына алгыш үнген соонда, «эзириктиң хайы-биле» бир кижжи балыглаткан, база бир кижжи амы-тынындан чарылган.

Май 31-де Кызыл хоорайга өскениң өңчү-хөреңгизин хунааган ийи үүлгедиг болган. Кайы-даа таварылганың үптөкчилери шала «кошкак, күш чок» талаларны шилип алган. Бирги таварылгада назы четпээн уруг соттуг «Сони Эриксон W 800» телефонун хунааткан. Милицияның ажилдак-

чылары чартык шак эрткенде, үптөкчилерни (оларның ийизи школачылар) туткан. Дараазында аш-чеминг сумказын хунааткан пенсионер хомудал билдиришкын кириген. Үптөкчини туткан, аш-чемни ээзинге эгиткен.

Июнь 1-де Таңды кожуунун ИХК-ге эртен эрте Бай-Хаак суурнун бир чурттакчызы ооң бажынының чанына турган ийи үрелик «Минск», «Восход» мотоциклдерни оорланган дыңнаткан. Изии-биле оперативтиг истелге ажилдарын чорутканының түннелинде, Балгазының кезээки школазының ийи өөренкичизи туттурган. Мотоциклдерни эгиткен, РФ-тиң КК-ниң 158 чүүлүнүн 1 кезээбиле кеземче херээн оттурган.

Июнь 2-де республиканың оруктарына ийи орук озалондаа болган. Кызыл хоорайның Дружба кудумчугуна орук эртерин чөпшээрэвээн черлеп эртип бар чораан хамааты Ондарны ВАЗ-21053 автомашинаның чолаачызы

үстүрген. Орук шимчээшкенин чадаг киржикчизи дөңмээн кемдеткен. Ийиги таварылгада Суг Аксы суурга болган. Халып чораан машина иштинден шурай бергеш, хей санныг аар кемдээшкенин алган эзирик аныяк херээженни эмнелгеге чедирген.

Июнь 3-те Барыын-Хемчик кожуунун Эрги-Барлык суурга кады арагалаашкын үезинде чогуш-содаа үнгенин түннелинде бир кижжи иштинче бижеткеткен. Балыглаткан кижини эмнелгеже аппарат чорда, шыдашпайн барган. Кем-херек үүлгедикчизин туткан, амгы үеде истелге ажилдары чоруп турар.

Маңаа немей июнь 4-те Кызыл хоорайга чаңгыс-даа кем-херек үүлгедии бүрүткеттинмээнни айтыры өөрүнчүг. Мындыг ховар байдал чүгле эрткен чылдың декабрьда, чыккылама соок хүннерин бирээзинде турган.

ИХЯ-ның парлалга албаны.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: нийтиел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агый, үлетпүр килдистери — 1-17-09. Солун-келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 9633. Чагыг 61.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн. Херечилелдин дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганы саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харылаар.

ШЫН logo and contact information: e-mail: shyn@tuva.ru, Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.